

ИЛЧО ДИМИТРОВ
АНГЛИЙСКАТА ПОЛИТИКА КЪМ
БЪЛГАРИЯ (ОТ АНШЛУСА ДО НАЧАЛОТО
НА ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА)

ILCHO DIMITROV
BRITISH POLICY TOWARDS BULGARIA
FROM THE ANSCHLUB TO THE BEGINNING
OF THE SECOND WORLD WAR

Рецензент:

проф. *Николай Генчев*

Редактор:

доц. *Величко Георгиев*

Първата световна война затвърди положението на Англия като най-могъща и доминираща сила в капиталистическия свят. В рамките на англо-френското сътрудничество Франция трябваше да търси компенсация чрез укрепване на ръководната си роля в Европа. Ала дори тази амбиция бе прекомерна за английските управляващи среди и те усърдно я подриваха, като поощряваха и подпомагаха германското икономическо възмогване.

От началото на 30-те години и особено след като Хитлер застана начело на Германия, германският империализъм издигна претенцията за нова подялба на света, за световно господство.

Интересите на Англия изискваха да не допусне нацисткото господство в Европа, да запази положението си на лидер на световния капитализъм. По методите за постигане на тази цел обаче липсваше единство. Едни вярваха, че откритият сблъсък трябва да се избегне чрез отстъпки по второстепенни въпроси, като се гласка хитлеристката агресия на изток, срещу Съветския съюз. Политиката на омиротворяване, която те проповядваха, не означаваше премахване на англо-германските противоречия, а само усилия за разрешаването им, без да се стига до война. Други се съмняваха, че Хитлер ще се задоволи с дребни отстъпки и че войната може да бъде избягната. В нарастващата германска мощ те съзираха главна заплаха за империята и ратуваха за по-голяма твърдост спрямо агресивните намерения и действия. В крайна сметка надделяха първите. Политиката на омиротворение, чийто най-ярък представител бе Невил Чембърлейн, означаваше споразумение с Хитлер върху антисъветска основа.

Чембърлейн, заместил Стенли Боллуин на поста министър-председател през май 1937 г., лично не симпатизираше на нацизма. Естествено не му се нравеше и перспективата за германска хегемония в света. Но реакционер по убеждение и в плен на антисъветските си предразсъждения, той вярваше, че една герmano-съветска война ще обесили и Германия, и Съветския съюз и по такъв начин ще се съхранят британските интереси. Затова главната му външнополитическа цел бе да се постигне взаимно разбирателство и споразумение с фашистките държави и на първо място с Германия.¹ През ноември 1937 г. лорд Халифакс — министър без

¹ История внешней политики СССР. 1917—1976. Т. I. 1917—1945, М., 1976, с. 333, 340; В. Г. Трухановский. Внешняя политика Англии на первом этапе общего кризиса капитализма (1918—1939). М., 1962, с. 191, 293—294; В. Г. Поляков, Англия и мюнхенский сговор (март — сентябрь 1938). М., 1960, с. 24; А. Д. Чикваидзе. Английский кабинет накануне второй мировой. Второй Тбилиси, 1976, с. 60—61; И. М. Майский. Спомени на съветския посланик. Втора книга. С., 1965, с. 406, 409.

портфейл в правителството на Чембърлейн, посети Берлин и предложи на Хитлер пакт между четирите големи европейски капиталистически държави (Англия, Франция, Германия и Италия). На германския империализъм се осигуряваха свободни ръце в Източна Европа при условие, че действува постепенно и с мирни средства.² Три месеца по-късно Халифакс зае мястото на подалия оставката си външен министър А. Идън. Оставката на Идън бе ново свидетелство, че сред управляващите среди в Лондон липсва единство по методите на външната политика.³

Английската политика в Югоизточна Европа и специално в България се провеждаше в рамките на общия външнополитически курс на правителството на Чембърлейн и зависеше от главните му цели спрямо тоталитарните държави. Най-общите заключения на досегашните изследователи за тази политика са: Англия е проявявала слаб интерес към Югоизтока, придържала се е към една двойствена линия, съчетаваща плахи опити за съпротива с подчертан стремеж за споразумение с агресивните сили.⁴ Настоящото изследване върху основата на нов документален материал, извлечен главно от архива на Форин Офис, има за задача да конкретизира и разшири изводите за английската политика в България в навечерието на Втората световна война.

* * *

Агресивният курс на тоталитарните държави се прикриваше на първо време зад благовидния лозунг за ликвидиране на несправедливата Версайска система. Поради това непосредствено заплашени се чувстваваха тъкмо държавите, които в една или друга степен се бяха родили от победата на Антантата в Първата световна война (Австрия, Чехословакия, Полша, Югославия). И в същото време силите на Оста разчитаха на държави като Унгария и България, чиято външнополитическа програма бе пропита с ревизионизъм и в такъв смисъл те бяха податливи на изкушенията от Берлин и Рим.

Аншлусът бе първият явен сигнал за намеренията на Третия райх към Дунавска Европа и Балканите. В самото му навечерие в Лондон пристигна новоназначеният външен министър на Райха фон Рибентроп. Щом получи уверение, че Чембърлейн не ще реагира, Хитлер даде заповед на войските си да нахлуят в Австрия.⁵ Не бяха минали четири години от подписването на англо-френско-италианската декларация за незави-

² В. Г. Трухановский. Цит. съч., с. 304; В. Г. Поляков. Цит. съч., с. 40; История внешней политики СССР, с. 339; Ф. Д. Волков. СССР — Англия 1929 — 1945. М., 1964, с. 191.

³ И. М. Майский. Цит. съч., с. 411 — 412; В. Г. Трухановский. Цит. съч., с. 289; В. Г. Поляков. Цит. съч., с. 86; A. Eden. Mémoires. L'Épreuve de Force. Février 1938 — Août 1945. Paris, 1965, p. 11—12; ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 656, Лондон, 18. I. 1938, л. 7.

⁴ Н. Генчев. Външно-политическата ориентация на България в навечерието на Втората световна война (септември 1938 — септември 1939). — Год. Соф. унив., Филос.-истор. фак., LXII, кн. 3. Ист., 1967 — 1968, с. 38; Л. Живкова. Англо-турските отношения 1933 — 1939. С., 1971, с. 8 — 9.

⁵ В. Г. Трухановский. Цит. съч., с. 311; Ф. Д. Волков. Цит. съч., с. 198; В. Г. Поляков. Цит. съч., с. 42; История внешней политики СССР . . . , с. 341.

симостта и цялостта на Австрия, когато Австрийската република бе ликвидирана и територията ѝ включена в границите на Райха. Сериозни изменения настъпиха в стратегическата и политическата карта на Европа. Непосредствена опасност възникна за съдбата на Чехословакия. Германия стана съсед на Югославия и Унгария, надвеси се застрашително над Балканите. Позициите на Англия и Франция чувствително отслабнаха.⁶

И при тази неблагоприятна обстановка Лондон не се откажа от политиката на омиротворяване. Подписаният наскоро след аншлуса англо-италиански пакт се възприе като стъпка към желания пакт на четирите държави.⁷ Германия бе уверявана, че няма да срещне пречки в икономическата експлоатация на Югоизтока.⁸ Отделните опити за противодействие на политическия ѝ монопол се минираха от генералния курс за отстъпки и компромиси.

Динамизмът на агресивните сили заставяше Англия все повече да се занимава с балканските проблеми. Английската историчка Е. Баркър отбелязва, че вниманието на британската дипломация било съсредоточено върху германската заплаха над Полша и върху италианската над Средиземноморието; Югоизточна Европа се разглеждала само като пространство между германския натиск на изток и италианския на юг и Англия, и Франция изразявали готовност да го предоставят на германска икономическа организация и експлоатация.⁹ Следователно балканската политика на Англия бе подчинена на главната грижа за Близкия и Средния изток, за Проливите и Източното средиземноморие. За най-сигурно звено в тази политика се приемаше Турция, с която Англия се бе сближила още в началото на 30-те години.¹⁰

През по-голямата част от междувоенния период активната велика сила на Балканите бе Франция. Тя разполагаше със солидни позиции тук чрез Малката антанта и Балканския пакт. Безкомпромисен защитник на статуквото, нейната политика бе неизгодна за България. Англия, по-свободна от политически ангажменти, проявяваше повече разбиране към някои български претенции. Докато Париж прекалено рано причисляваше България към враговете в една бъдеща война,¹¹ Лондон не изключваше възможността за общобалканско споразумение върху основата на известни отстъпки в полза на България. За разликата в поведението влияеше и по-особеното отношение на двете велики сили към отделните държави на полуострова. Франция разчиташе главно на Румъния и Югославия, Англия — на Турция и Гърция. Отслабването на френските позиции поради колебанията в югославската и румънската политика и кри-

⁶ Ф. Д. Волков. Цит. съч., с. 199; В. Г. Поляков. Цит. съч., с. 56 — 57.

⁷ В. Г. Трухановский. Цит. съч., с. 315.

⁸ E. V a r k e r. British Policy in South East Europe in the Second World War. London, 1976, p. 3, 6.

⁹ Ibidem.

¹⁰ Л. Живкова. Цит. съч., с. 10 — 11.

¹¹ В началото на 1938 г. Френският върховен съвет за национална отбрана смята, че в една бъдеща война евентуални итало-германски съюзници ще бъдат Испания, Унгария, България и Япония; евентуални англо-френски съюзници — Чехословакия, Турция, а по-резервирани — Полша, Румъния и Югославия. (Les Documents Diplomatiques Français, 2e série (1936 — 1939), t. VIII (13 janvier — 20 mars 1938). Paris, 1973, p. 255, 644).

зата в Малката антанга и Балканския пакт позволяваше на Лондон да поеме водеща роля и в този район.

През юни 1938 г. в София пристига новият английски пълномощен министър Джордж Рендел. Във Форин Офис той минаваше за специалист по Турция, а оттук и по проблемите на близките до Турция региони. От българската легация в Лондон предупредиха българското външно министерство, че за разлика от обикновените английски дипломати Рендел е католик и обича да разисква и да изказва открито мнението си.¹² Самият Рендел в мемоарите си ще признае, че когато заемал новия си пост, още не е имал ясно съзнание за съдбоносните събития, които назряваха в този район на Европа. Предварително той си бе съставил убеждението, че в българската политика доминират два фактора — германският и съветският. Цар Борис се постара да затвърди това му убеждение. Той го уверяваше, че алтернативата пред него била „Германия или Русия“, понеже Западна Европа — отдалечена и погълната в собствените си грижи — не била в състояние ефикасно да се намеси. И единият, и другият избор би бил неизгоден за Англия. Рендел констатираше, че надделява „германската опасност“, и се мотивираше с търговския монопол на Третия райх, със съвпадението между ревизионизма на хитлеристката външна политика и стремежа на България да си възвърне загубените територии. Отчитайки опасността, той не смяташе, че политическата обвързаност е фатално неизбежна. В това отношение се уповаваше най-вече на личното влияние и на политиката на цар Борис.¹³

Още в първата им среща — при връчването на акредитивните писма — царят изля цял водопад от думи, за да изкаже възхищението и почитта си към английското кралско семейство и лично към Джордж VI. Той се надяваше, че германското икономическо влияние в страната може да се балансира чрез развитието на търговията с Англия, а в назначаването на новия английски пълномощен министър виждаше доказателство, че и Лондон се вдъхновява от същите намерения. Царят не скри и източника на най-големия си страх — Съветския съюз. Рендел се опита да го успокои, но царят възкликна: „Лесно ви е на вас! Вашите революционери са почитени, зачитати закона хора; червените революционери с руска закалка са нещо съвсем различно.“¹⁴ Като отстраним неизбежния протоколен баласт, царските излияния разкриваха някои съществени страни от българската външна политика и специално от отношението ѝ към Англия. Почти едновременно с пристигането на Рендел в София българската легация в Лондон се сдоби с нов титуляр — пълномощния министър Никола Момчилов. Той по-сетне ще увери Форин Офис, че е бил изпратен със специална мисия — да включи България в британската отбранителна система в Източното Средиземноморие.¹⁵ Очевидно към действителната си задача Момчилов е притурил субективните си предпочитания. Но без съмнение той бе изразил, поне частично, и настроение, което ре-

Н

¹² ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 656, Лондон, 18. I. 1938, л. 7.

¹³ S. i. r. G. R. e. n. d. e. l. The Sword and the Olive. Recollections of Diplomacy and the Foreign Service. London, 1857, p. 142, 144 — 145.

¹⁴ Ibidem, p. 154 — 155.

¹⁵ F. O., 371, 29724, л. 38.

ално съществуваше сред българските управляващи среди. Те се отнасяха със съчувствие към усилията за сговор между капиталистическите държави върху антисъветската основа и възлагаха големи надежди на политиката на Чембърлейн за омиротворяване.

В Лондон все повече се налагаше убеждението за значението, което ориентацията на България би имала за изхода от борбата между двете империалистически групировки в Югоизтока. Отслабването на френското влияние, колебанията на правителството на Стоядинович в Югославия, двойната игра на кралската диктатура в Румъния — всичко това увеличаваше тежестта на българската позиция при решаване на балканските проблеми. Представител на Форин Офис изтъкваше пред Момчилов изгодите, които България имала като „уравновесител“ на Балканите, и препоръчваше „голямо хладнокръвие, такт, ясен поглед и съзнание за политическите нужди на времето“. Той изказваше увереност, че цар Борис „ще се справи, както и в други случаи, с тази решителна роля“¹⁶.

Порасналият интерес към поведението на България се извяваше в две насоки — насърчаване на взаимните икономически връзки и съдействие за подобряване на отношенията ѝ с останалите балкански страни. Икономическите връзки трябваше да осуетят икономическия монопол на Германия, без да се оспорват привилегираните ѝ позиции в стопанско отношение. А на сближаването на България със съседите ѝ се разчиташе за преодоляване колебанията в Румъния и Югославия и да се пресеке германското политическо проникване в Балканите изобщо.

През лятото на 1938 г. френски банки отпуснаха заем на България за доставка главно на железопътни съоръжения. Междувременно се водеха поверителни разговори за английско участие в българското превъоръжаване. Форин Офис уведоми Момчилов и самолетните фирми, че правителството разрешава неофициални преговори по военните доставки за България.¹⁷ Щом се узна, че в Берлин е пристигнала българска военна делегация за доставка на морски съдове, Момчилов бе предупреден да не се бърза с ангажменти, докато не се видят резултатите от постъпките в Англия. Дадено му бе ясно да разбере, че в английските доставки трябва да се включат и плавателни съдове за Дунава.¹⁸ На съответните фирми бе разрешено да приемат български поръчки за противосамолетни и планински оръдия и за морски единици.¹⁹ Преговаряше се и по финансирането на военните доставки. От английска страна се поставяше условие три четвърти от искания кредит в размер на два милиона лири да се изразходват за чисто военни поръчки, а една четвърт — за моторни коли, телеграфен и телефонен материал.²⁰ Цялата тази активност бе свързана с предстоящото легализиране на българското превъоръжаване, в което Англия се стараше да си осигури съответно място.

Момчилов бе официално уведомен за значението, което Лондон отдава на сближението на България със съседите ѝ и преди всичко с Турция

¹⁶ ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 583, Лондон, 21. VII. 1938, л. 107 — 108.

¹⁷ Пак там, 4. VII. 1938, л. 56, 11. VII. 1938, л. 74.

¹⁸ Пак там, 30. VII. 1938, л. 122.

¹⁹ Пак там, 16. VII. 1938, л. 90.

²⁰ Пак там, 30. VII. 1938, л. 137.

и Гърция.²¹ На турското правителство бе внушено, че е време да се легализира българското превъоръжаване по инициатива на Балканската антанта.²² Така бе даден подтик за преговорите между България и страните от Балканския пакт. Тукaкcи английските пълномощни министри в София, Белград и Атина с идентични декларации изразиха задоволството на правителствата си.²³ В края на юни гръцкият министър-председател Метаксас връчи на българския пълномощен министър в Атина проект за декларация относно отказа на България и Балканската антанта от военните клаузи на Ньойския договор и постановленията на Лозанската конференция от 24 юли 1923 г. за границата в Тракия.²⁴ Представител на Форин Офис сподели с Момчиллов живия интерес на английското правителство към изхода от преговорите и готовност за подпомагане на България.²⁵

Подписването на споразумението в Солун на 31 юли се възприе в Берлин като успех на антигерманската политика. Английското правителство го оцени преди всичко като благоприятно условие за сближението на България с Балканската антанта. Финансовите и дипломатическите среди не криеха задоволството си. Форин Офис не пропускаше да отбележи собствения си принос. Морис Инграм — началник на отдела за Средна и Югоизточна Европа — покани Момчиллов на обед по този случай. Той похвали „мъдрата и далновидна политика на България“²⁶. Сега на самолетните фабрики бе официално разрешено да приемат и изпълняват български поръчки.²⁷

Германската икономическа експанзия в Източна и Югоизточна Европа водеше до рязко съкращаване на английската търговия в този район. А това тревожеше не само деловите среди, но и правителството. Нов източник за безпокойство бе съобщението, че страните от Оста обмислят план за тесен икономически съюз с държавите от Дунавска Европа и Балканите. В Камарата на общините се отправяха предупреждения, че икономическото господство ще улесни пълния политически контрол, и настояваха за действени мерки срещу тази опасност. През май 1938 г. бе сключено важно англо-турско споразумение за кредит и търговия. Предприеха се стъпки за укрепване на английските позиции в стопанството и търговията на Полша и Югославия.²⁸

В София се получаваше информация за усилващия се интерес на Англия към Балканите, за стремежа да се из земе инициативата от Франция,

²¹ ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 583, Лондон, 1. VII. 1938, л. 59—60.

²² Л. Ж и в к о в а. Цит. съч., с. 97.

²³ ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 583, Атина, 29. VI. 1938, л. 41.

²⁴ Пак там, л. 39.

²⁵ Пак там, Лондон, 1. VII. 1939, л. 54. За Солунското споразумение вж. у П. А р с о в.

Съперничеството между империалистическите държави на Балканите и Солунското споразумение от 1938 г. — Трудове на ВИИ „К. Маркс“, 1954, кн. 1; С. И. Р я б о к о н ъ. Салондкское соглашение 31 июля 1938 г. — В: Международные отношения в новейшее время. Свердловск, 1968.

²⁶ F. O., 371,23728, Лондон, 23. IV. 1939, л. 106; ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 656, Лондон, 5. VIII. 1938, л. 156 — 157.

²⁷ ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 656, Лондон, 6. VIII. 1938, л. 149.

²⁸ В. Г. П о л я к о в. Цит. съч., с. 160 — 163.

като се действува главно чрез стопански средства, конкретно във всяка отделна страна и като се държи сметка за големите стопански връзки на тези страни с Германия.²⁹ Във връзка с оживената кампания в английския печат по този въпрос Момчилов очертаваше и различията сред управляващите среди: съмишлениците на Чембърлейн гледали да не се създава впечатление, че Англия настъпва срещу германските интереси, докато съмишлениците на Чърчил и лейбъристите настоявали за активно противодействие.³⁰ Самият Момчилов, колкото и убедено да работеше за разширяване на българо-английските търговски отношения, не хранеше големи илюзии. И според него обрат в търговската политика на България бил невъзможен, преди всичко понеже липсвали условия за крупни сделки в Англия, а и Германия бе в състояние да попречи на подобен обрат.³¹ На практика в Лондон се налагаше линия на плах отпор, провеждан така, че да не се възприеме от Берлин като предизвикателство. Предпочиташе се съпротивата да се води от балканските държави, като Англия само ги подкрепя чрез финансова и стопанска помощ.³² Във връзка с посещението на лейбъристкия депутат Джордж Лянсбъри в балканските столици с мисия да проучи възможностите за стопанско сътрудничество Форин Офис изрично подчерта, че не го смята за свой пратеник, но одобрява мисията му и желае тя да бъде успешна. И пак предупреди: „Англия няма за цел да прегражда пътя на Германия, а да запази равновесие в стопанската област.“³³

Интересът, проявяван от Лондон, към разширяване на стопанските връзки с България се посрещна със съчувствие в София. Още повече поради уговорките, с които той се придружаваше и чието предназначение бе да разсейва германските подозрения. По такъв начин се получаваше съответствие и със съображенията на българското правителство: да се ограничи германското икономическо преобладание, но без да се засягат чувствително интересите на Райха и без да се предизвиква гневът му.

Колкото и предпазливи да бяха двете страни, Берлин нямаше намерение да толерира опити за накърняване на привилегированото си положение, където и да е. При посещението си в Германия през есента на 1938 г. царят бе упрекнат, че хитрува на дребно, че иска да седи на три стола и направо заплашен.³⁴ Необичайно дълго се проточи решението по искания от България 45-милионен кредит за въоръжаване.³⁵ Във връзка с доставката на тендери българското правителство бе принудено да приеме германското предложение, макар английското да бе по-благоприятно. Цар Борис се оправда пред Рендел с натиска на германския пълномощен министър, който заявил, че ако не се сключи договор с германските фирми, границите на Райха ще бъдат затворени за българските стоки.³⁶

²⁹ ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 583, Белград, 22. VI. 1928, л. 34 — 35.

³⁰ Пак там, Лондон, 12. VII. 1938, л. 81 — 87.

³¹ Пак там, л. 88 — 89.

³² Пак там, а. е. 656, Лондон, 22. X. 1938, л. 198.

³³ Пак там, 21. VII. 1938, л. 151.

³⁴ АМВР, II, н. с. д. 25, Берлин, 24. IX. 1938, л. 248.

³⁵ ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 585, Берлин, 23. XII. 1938, л. 49.

³⁶ G. R e n d e l. Op. cit., p. 143.

Икономическият натиск на Германия се улесняваше от неспособността на самата Англия да ревизира традиционните си търговски методи и да ги нагоди към успешна борба с тоталитарните държави.³⁷ Търсейки нови пласментни възможности особено за селскостопанските произведения, българският износ обръщаше внимание и на английския пазар. Но Англия не бе в състояние да предложи по-високи цени от Германия.³⁸ Безконечно се протакаха преговорите за военни доставки и за финансирането им.³⁹ Английските фирми проявяваха въздържаност към българските предложения. Рендел срещаше непреодолими пречки в усилията си за разширяване на българския внос в Англия.⁴⁰

Изобщо демонстрираният интерес към развитие на търговския обмен не даде очакваните резултати. Даже в сравнение с 1937 г. българският износ за Англия спадна чувствително. Момчилов търсеше причините в увеличаващата се разлика между английските и германските цени, плащани за български стоки. Отделните опити за нагаждане на цените в Англия (чрез премии, изравнителен фонд и др.) не се превърнаха в практика. Съществуваше и една реалност, която никакви мерки не можеха да измислят. Англия не бе в състояние да поеме значителна част от българския износ, а при това положение за България главният пазар си оставаше германският.⁴¹ В крайна сметка въпреки съвпадението в позициите по ред въпроси, въпреки общия интерес от подобряване на двустранните отношения нито в политиката, нито в икономиката чувствителен прогрес не настъпи.

Английското влияние в Югоизточна Европа понесе нов удар в резултат на Мюнхенската конференция от 29—30 септември 1938 г. Сключеното в Мюнхен споразумение върху антисъветска основа бе естествена последица от политиката на омиротворяване. Като тласкаха Третия райх на изток, срещу Съветския съюз, Англия и Франция практически признаваха господстващата му роля в Централна и Източна Европа. Държавите в този район получиха нови доказателства, че Лондон и Париж не са способни или не възнамеряват да помогнат за защита на националната им независимост и териториална цялост. Даже традиционните френски съюзници бяха заставени да дирят сближение с Германия. Равновесието на силите на европейския континент рязко се измени в полза на Третия райх.⁴²

Мюнхенската конференция съответствуваше на интимните предпочитания на цар Борис. Неслучайно в навечерието ѝ той се нагърби с по-

³⁷ ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 656, Лондон, 22. X. 1938, л. 198.

³⁸ ЦДИА, ф. 381, оп. 1, а. е. 158, л. 23 — 28, 71.

³⁹ ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 585, Лондон, 13. XII. 1938, л. 23.

⁴⁰ G. R e n d e l. Op. cit., p. 144.

⁴¹ ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 639, Лондон, 31. XII. 1938, л. 47. За външната търговия на България през това време и по-специално за отношенията с Англия вж. у Л. Б е р о в. Към въпроса за външнотърговската ориентация на българския фашизъм 1929 — 1944. — Трудове на ВИИ „Карл Маркс“, 1954, кн. 1; Х р. М и х о в а, Л. Ж и в к о в а. Политиката на Германия и Англия спрямо България в навечерието на Втората световна война. — Първи конгрес на БИД, 1972; С h r. P a n e v a - M i c h o v a. La Grande Bretagne et l'expansion économique de l'Allemagne Hitlerienne en Bulgarie après l'Anschluss et Munich. — *Studia Balcanica*, 1972, № 2.

⁴² Ф. Д. В о л к о в. Цит. съч., с. 231; В. Г. Т р у х а н о в с к и й. Цит. съч., с. 329; История Второй мировой войны. Т. II, с. 116.

средническа мисия пред нацистките водачи.⁴³ И поради това естествено бе удовлетворението му след успешния ѝ завършек. От една страна, се премахваше непосредствената заплаха от война между главните капиталистически държави. Царят винаги се бе страхувал от такава война, която според него би довела до болшевиизиране на Европа. От друга — той от все сърце подкрепяше комбинации, които биха изолирали Съветския съюз от активната европейска политика. И в това отношение Мюнхенската конференция можеше само да го радва. И накрая, в София подеха с ентузиазъм твърденията на германската и италианската пропаганда, че в Мюнхен бил възтържествувал принципът на националното самоопределение. Подхранваше се илюзията, че се създават благоприятни условия и за българските национални претенции. Съживяването на българската ревизионистична кампания събуди подозрението на страните от Балканската антанта. Така само два месеца след Солунското споразумение, в което Англия бе видяла начало на разведряване на Балканите, отново взе връх взаимното недоверие.⁴⁴

Сред политическите сили в българското общество съществуваше дълбоко разделение по въпросите на външната политика. Крайният фашизъм издигаше призови за незабавна ориентация към Оста като единствен път за разрешаване на националните проблеми. Демократичната буржоазна опозиция бе против всякакво обвързване с фашистките държави и съгласуваше дейността си с политиката на англо-френския блок. Комунистическата партия и левницата в буржоазните и дребнобуржоазните партии се обявяваха за мир, национална независимост и балкански антифашистки фронт, опрян върху СССР. Управляващият монархо-фашизъм съчувствуваше на агресивните държави, ала се предпазваше да вземе явно страна в конфликта между великите сили и официално провъзгласяваше политика на мир, необвързаност и неутралитет.⁴⁵

Непосредствено след Мюнхен правителството изрично подчерта, че ще продължи политиката на неутралитет и мирна ревизия. В официално комюнике за срещата в Нишка баня (31 октомври 1938 г.) на министър-председателите на България и Югославия се изразяваше пълно съгласие и политическа солидарност между двете страни в духа на пакта за вечно приятелство.⁴⁶ А в програмната реч на преустроеното си правителство през ноември 1938 г. Георги Къосеиванов потвърждаваше политиката на приятелски отношения с всички страни, на споразумение за запазване на мира на Балканите.⁴⁷

Тази линия произтичаше от разбирането, че още не са съзряли условията, за да се пристъпи към обща ревизия на териториалните клаузи на мирните договори. Едно съвещание на Къосеиванов с дипломатическите

⁴³ И. Димитров. Българо-италиански политически отношения 1922/1943, С., 1976, с. 332 — 333.

⁴⁴ Ф. О., 371, 23728, Лондон, 22. IV. 1939, л. 106.

⁴⁵ Н. Генчев. Външната политика на България през началния период на Втората световна война. — Год. Соф. ун-в., Философ.-ист. фак., т. LXII, кн. 3, 1970, с. 7; И. Димитров. Българската демократична общественост, фашизмът и войната, 1934 — 1939. С., 1976, с. 281 и сл.

⁴⁶ Днес, III, № 829, 2 ноем. 1938.

⁴⁷ Пак там, № 842, 18 ноем. 1938.

представители в Берлин, Лондон, Белград и Будапеща стигна до заключението, че събитията се развиват далеч от страната, че България не разполага с необходимата сила, за да упражни натиск, поради което не може да разчита на сполука, ако постави исканията си.⁴⁸ Но в същото време общо бе убеждението, че приближава часът, когато тези искания неминуемо ще излязат на преден план. На дипломатическите представители в големите държави бе поръчано да проучат становището им по българските териториални и военни проблеми при евентуалното тяхно повдигане.⁴⁹ Във връзка с това бе изработена и една „програма-минимум“, която предвиждаше възстановяването на границата от 1913 г. (т.е. Южна Добруджа, Беломорска Тракия, Струмишко и Западните покрайнини). Така формулира българските искания самият Кьосеиванов пред парламентарната комисия за външните работи, а и пред турския външен министър Сарачоглу през февруари 1939 г.⁵⁰ Доколкото тази минимална програма бе реалистична, може да се спори. По-сетне цар Борис ще заяви пред английски дипломати, че в края на 1938 г. било достатъчно само едно обещание за Южна Добруджа, за да се присъедини към Балканския пакт.⁵¹ В случая може би се касае за тактическа умереност със задна дата.

В хармония с общите насоки на българската политика след Мюнхен Момчилов увери Халифакс, че правителството на Кьосеиванов в желанието си да не създава нови усложнения в европейските отношения и да допринесе за омиротворяването на Европа ще продължи политиката си на добри и лоялни отношения със съседите, подпечатана с българо-югославския пакт и Солунското споразумение. Халифакс бе напълно удовлетворен и от своя страна изтъкна, че тази политика на благодарумие намира пълно одобрение на английското правителство и най-добре ще запази интересите на България.⁵²

В знак на приятелско разположение и на благосклонен интерес английското правителство обяви, че се отказва от прилагането на военните клаузи на Ньойския договор и на постановленията на Лозанската конференция.⁵³

Непосредствено след Мюнхен в английската политика надделяваше линията за широки отстъпки пред Германия, разчитайки на германосъветски конфликт. В Камарата на общините Чембърлейн констатираше, че Германия е заела преобладаващо положение в Централна и Югоизточна Европа, и декларираше, че Англия не възнамерява да ѝ пречи в тези страни, нито да я блокира икономически.⁵⁴ Жизнен за английските интереси се смяташе районът, непосредствено свързан с Близкия и Средния изток и Източното Средиземноморие, поради което главно значение се отдаваше на Гърция и особено на Турция.⁵⁵ Момчилов съоб-

⁴⁸ ЦДИА, ф. 176, оп. 17а, л. 1, поверителен протокол от 4. IV. 1939.

⁴⁹ В. Тошкова. България и Третият райх 1941—1944, политически отношения С., 1976, с. 17—18.

⁵⁰ ЦДИА, ф. 176, оп. 17а, л. 1.

⁵¹ ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 656, Лондон, 22. X. 1938, л. 208.

⁵² F. O., 371,23729, Анкара, 20. IV. 1939, л. 72.

⁵³ Днес, III, № 858, 7 дека. 1938.

⁵⁴ Н. И. Лебедев. Крах фашизма в Румънии. М., 1976, с. 211.

⁵⁵ E. Varkent. Op. cit., p. 3.

щаваше, че в Лондон се налагало мнението отбранителната линия срещу германската експанзия да се пренесе на Проливите.⁵⁶ Що се отнася до останалите страни от района, трябваше да се поощрява съпротивата им срещу германското проникване, без Англия да се излага на непосредствен риск.

Но още в края на 1938 г. се появиха сериозни съмнения в ефективността на мюнхенската политика. Заплахата от Германия не намаляваше, а нарастваше. Нямаше никакви признаци, че Хитлер възнамерява да следва желанието от Лондон курс. Без да се отказва от отстъпките пред агресорите, правителството на Чембърлейн бе принудено да вземе предпазни мерки. Засили се военната подготовка. Започна да се формира англо-френският военен съюз. Предприеха се известни стъпки за подобряване на отношенията със Съветския съюз,⁵⁷ насочени не толкова към антифашистко сътрудничество, колкото срещу евентуално германско-съветско споразумение. В някои страни — скандинавските, Полша, Турция, Гърция и др. — се направиха сондажи за евентуалното им включване в английската стратегическа комбинация.⁵⁸

Сред балканските държави най-пряко изложени на германския натиск бяха Румъния, Югославия и България. В тях бяха изпратени английски емисари, които под формата на частно посещение или културна мисия трябваше да проучат положението и да докладват впечатленията си. Да посети София бе определен секретарят на комитета на консервативната партия за имперска политика Кенет де Корси.⁵⁹ Британският съвет пък реши да командирова на Балканите културни, стопански и технически дейци, които да извършат пропаганда и да установят контакт със съответните ведомства.⁶⁰ В началото на януари 1939 г. де Корси пристигна в София. По време на четиридневния си престой той бе приет от царя, Кьосеиванов, министъра на финансите Д. Божилов, председателя на Народното събрание Ст. Мошанов. Пред представители на печата де Корси се изказа за засилване на англо-българската търговия и изрече най-високи похвали за мирната политика на правителството и царя, когото окачестви като „истински конституционен монарх“, като „един от най-големите европейски миролюбци“⁶¹.

Англия не разполагаше с необходимата мощ, за да се противопостави открито на Германия в различните краища на континента. Пък и все още надделяваше стремението за компромиси. На Балканите надеждата бе в съпротивата на самите балкански държави. Обстановката тук обаче беше сложна. За сигурни се смятаха Турция и Гърция. Югославия и Румъния се колебаеха. Евентуален компромис с Германия можеше да се постигне за тяхна сметка. България изглеждаше като естествено клонещо към Берлин. Но едно хитлеристко господство в трите страни би направило мъчно удържимо положението на Турция и Гърция, които, кол-

⁵⁶ ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 656, Лондон, 28. X. 1938, л. 208.

⁵⁷ История Второй мировой войны, Т. II, с. 120.

⁵⁸ ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 269, Лондон, 24. XII. 1938, л. 53.

⁵⁹ Пак там, а. е. 969; Лондон, 2. II. 1939, л. 28; F. O., 371, 23728. София, 7. II. 1939, л. 9—10.

⁶⁰ ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 585, Лондон, 2. II. 1939, л. 30.

⁶¹ Днес, III, № 886, 10 ян. 1939.

кото и свързани да бяха с Лондон, не изпитваха никаква охота да провокират Берлин. Симпатиите им към Англия биха били подложени на сериозно изпитание, ако се явеше риск от военни усложнения с Германия. Следователно английската политика би могла да разчита на успех само ако се запази единството на вече твърде разклатената Балканска антан-та и ако — на второ място — към нея бъде привлечена България.

Идеалният изход би бил укрепването на Антантата с участието на България, компромисният — укрепване на Антантата и неутрализирането на България. И при единия, и при другия се очакваше една солидна преграда срещу германското проникване в Югоизтока и по такъв начин осигуряване на английските позиции в Средиземноморието и Близкия изток.

Но привличането и даже неутрализирането на България съвсем не бе проста задача. В Лондон имаха ясно съзнание, че българските управляващи среди не ще пропуснат сгодата, за да предявят определена цена, и то с оглед на териториалните си претенции. Общо взето, Англия се отнасяше със симпатия към усилията на царя и правителството да се предпазват от преки задължения, да балансират с някои, макар и по-скоро демонстративни актове на уважение към Англия нарастващото германско влияние. Но българската ревизионистична програма стоеше неизменно в официалната пропаганда и тя представляваше главната пречка пред плановете за обединение на Балканите под английско ръководство. Към края на 1938 г. Момчилов съобщи в София, че официалните среди в Лондон се държали по-хладно към него поради донесения, че в България нараствали настроенята за ревизия с итало-германска помощ. Като потвърждение на тези донесения дойде дискусиата в Народното събрание по външната политика и особено критиките на опозиционните депутати срещу правителството, че плахо отстоявало националните искания. С облекчение обаче бе приет отговорът на министър-председателя, който потвърди политиката на мир и необвързаност. Във Форин Офис споделиха с Момчилов безпокойство от резкия тон на опозиционните депутати и задоволство от декларацията на Кьосеиванов.⁶²

Като се стремеше да не допусне каквото и да е актуализиране на ревизионистичната програма, Форин Офис разбираше, че ориентацията на България в евентуална война ще се определи в крайна сметка от отношението на великите сили към териториалните ѝ претенции. Тези претенции обхващаха територии, включени в границите на три от четирите съседни държави. И трите в междувоенния период влизаха в англо-френската сфера. В конкурентната борба за влияние в България Германия се намираше в благоприятна позиция да обещава, докато Англия трябваше да се съобразява с правителства, които минаваха за приятелски и даже за евентуални съюзници в бъдеща война. Единствено спрямо Турция претенции не се предявяваха. А тъкмо с нея Англия бе най-тесно свързана. Затова най-сигурният път за сближаване на България със съседите ѝ минаваше през Анкара. За абсолютно изключено се смяташе удовлетворяването на максималната българска ревизионистична програма. Но и управляващите среди в София степенуваха исканията си. След 1934 г.

⁶² ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 969, Лондон, 24. XII. 1938, л. 53.

в името на сближението с Югославия те премълчаваха претенциите спрямо нея и даже подмятаха, че ще се примирят със загубата на Македония. Западните покрайнини нямаха голямо национално и стопанско значение за двете страни и Белград неведнъж бе намеждал за възможни отстъпки тук, но София не проявяваше особен интерес. Неотстъпно, макар и само словесно, се поддържаха исканията за Южна Добруджа и за излаз на Егея. Атина не даваше да се говори за нищо друго освен за обещания от Ньойския договор стопански излаз. Англия нямаше намерение да рискува позициите си в Гърция дори срещу пълното спечелване на България. Оставаше искането за Южна Добруджа и тъкмо по отношение на него Лондон допускаше възможност за компромис. Румъния бе най-отдалечена от районите с жизнен интерес за Англия, а и политиката ѝ не будеше голяма сигурност. От друга страна, единствено румънското правителство признаваше съществуването на българско малцинство в страната си, така че исканията на България спрямо Румъния външно се приемаха за най-обосновани. В едно писмо до лорд Халифакс се подчертаваше, че най-голямата опасност ще възникне, когато Оста предложи на България Македония, която българите не без основание смятаха за своя; Англия не е в състояние да направи това предложение, но тя може да убеди румънците да отстъпят Южна Добруджа.⁶³

Такова бе становището и на Рендел. В съответствие с указанията от Лондон от към края на 1938 г. той си постави за главна задача да съдействува за подобряване на отношенията на България със съседите ѝ и по такъв начин да се осигури сътрудничеството и даже съюзът на петте балкански държави. Самият лично бе убеден, че единственият изход е останалите балкански държави да се съгласят поне на малка териториална ревизия. Тя трябваше да стане именно чрез отстъпване на Южна Добруджа.⁶⁴ За полезно смяташе и отстъпването на Западните покрайнини. Що се отнася до излаза на Егея, надяваше се, че българското правителство не ще настоява за него, стига да постигне първите две искания. Рендел вярваше, че ако Румъния и Югославия направят тези отстъпки, България ще бъде спечелена за сътрудничество със съседите си, а останалите балкански държави ще имат много по-голяма изгода от приятелството на България, отколкото ако я загубят, упорствувайки за малки спорни райони.⁶⁵

Но трудностите за осъществяване на балканско единство върху тази основа бяха очевидни. Съседите на България не чувствуваха още непосредствена заплаха и не биха отстъпили нищо освен под силен английски натиск. Самата Англия официално бе против всяка форма на ревизия, защото се опасяваше от последиците ѝ. Традиционният ѝ антиревизионизъм бе подсилен след Мюнхен. Европейската атмосфера се преценяваше като прекалено опасна, за да се поемат рисковани дипломатически инициативи. Англия определяше отношението си към всяка държава от гледна точка на поведението ѝ в случай на въоръжен конфликт. Югославия, Гърция, Румъния бяха английски съюзници в Първата световна война и се разчитаха, че могат да бъдат такива и в бъдещата война. България бе във вражеския лагер в миналото; надделяваха съображения-

⁶³ F. O., 371, 23727, Лондон, 15. IV. 1939, л. 168.

⁶⁴ F. O., 371, 29721, л. 199.

⁶⁵ G. R e n d e l. Op. cit., p. 158.

та, че ще се озове в него и в бъдещето. При това положение Форин Офис бе длъжен да има пред вид становището на Балканската антанта по всеки въпрос, засягащ България. За тази зависимост красноречиво свидетелство привежда Рендел: „Югославският регент княз Павел — пише той — изпитваше силна омраза към цар Борис и Англия не можеше да стори нищо, което той не би харесал. Това — заключава Рендел — допълнително правеше всяка концесия, даже приятелски жест към България, немислима.“⁶⁶

Горе-долу така обясняваше затрудненията и английското външно министерство. То признаваше Южна Добруджа за главно териториално искане на България, оттук — българо-румънските отношения се разглеждаха като най-деликатни в сравнение с отношенията на България с останалите ѝ съседи. Но заключението бе, че Англия не е в състояние нито прикрито, нито открито да подкрепи българските искания. Справданията се изреждаха така. Благосклонността на Балканската антанта е по-важна за Англия от благосклонността на България; с подкрепата на българските искания Англия би се лишила от Балканската антанта, би отслабнала румънската съпротива срещу германския натиск, почти сигурно биха се провокирали унгарските искания за Трансилвания. Накрая се напомняше, че английското правителство е поело пред княз Павел задължение да не насърчава българския ревизионизъм.⁶⁷

Предпазливостта на Лондон усърдно се подклаждаше от държавите на Балканската антанта. Те неуморно втъпяваха убеждението, че България е спечелена от Оста, че само чака момент, за да манифестира открито ориентацията си и да пристъпи към насилствена реализация на ревизионистичната си програма. Момчилов бе уведомен за опасенията на Гърция от българския ревизионизъм и от проявите на българо-югославско приятелство.⁶⁸ Докато балканските дипломати не подбираха средства, за да компрометират българската политика, да я представят за източник на смут и несигурност на полуострова, ръководните военни среди на Балканската антанта обсъждаха — още в края на 1938 г. — военна акция срещу България. Предвиждаше се в случай на война страната да бъде окупирана, ако не се съгласи да влезе в Антантата.⁶⁹ Тези планове разкриваха предпочитаната от държавите на Балканската антанта линия на поведение към България: да се привлече тя не чрез отстъпки, а под заплахата от война и окупация.

Рендел оспорваше доктрината, господстваща във Форин Офис, че изборът е между Балканската антанта и България. Той настояваше да не се пренебрегват възможностите за общобалканско споразумение чрез отстъпване на Южна Добруджа.⁷⁰ Отговорено му бе, че английското правителство не може да поеме инициатива по добруджанския въпрос, понеже било неизвестно дали с него се изчерпват българските териториални искания. И пак се напомняше за очакваните реакции в останалите бал-

⁶⁶ G. R e n d e l. Op. cit., p. 159.

⁶⁷ F. O., 371, 23728, Лондон, 22. IV. 1939, л. 107.

⁶⁸ ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 656, Лондон, 9. XI. 1938, л. 217 — 218.

⁶⁹ F. O., 371, 23728. София, 7. IV. 23729, Лондон, 30. IV. 1939, л. 105; София, 26. VI. 1939.

л. 114.

⁷⁰ F. O., 371, 23721, л. 199.

кански държави, както и за трансилванския въпрос.⁷¹ А пред Момчилов се добавяше друг аргумент: всяка компромисна корекция по българо-румънската граница ще обедини срещу крал Карол цялата румънска опозиция.⁷² Англия — обясняваше Инграм — защитава Румъния, в която вижда един ограничителен фактор срещу евентуално съветско-германско споразумение.⁷³ Така значението на Румъния за английската политика се обясняваше и с антигермански, и с антисъветски съображения. Специално към антисъветските българските управляващи среди проявяваха пълно съчувствие.

Усилията на английското правителство да спечели или неутрализира България се обезсилваха от стремежа му да избегне всяка стъпка, която би се отразила неблагоприятно върху останалите балкански страни. То предпочиташе инициативата за компромис да се поеме от самите членове на Балканския пакт. Най-подходяща за тази цел бе Турция, която лично нищо не би загубила от удовлетворяването на която и да е българска претенция. А и самото турско правителство бе готово да поеме ролята на посредник между България и съседите ѝ.

По това време Малката антанта бе престанала да съществува, а Балканската антанта изживяваше дълбока криза. Югославия и Румъния не криеха, че няма да участват в антигермански комбинации.⁷⁴ На заздравяването на Балканската антанта бе посветена редовната ѝ годишна конференция, състояла се през февруари 1939 г. в Букурещ.

На път за румънската столица турският външен министър Сарачоглу мина на 19 февруари през София. Тук той уведоми Кьосеиванов, че предлага добрите си услуги за уреждане на българо-румънския спор върху базата на присъединяване на България към Балканската антанта срещу обещание от Румъния в определен срок да се разгледа добруджанският въпрос. Възможността за такова споразумение допускаха и други дипломати. Рендел докладваше в Лондон, че представителите на балканските държави в София по-добре от правителствата си съзнавали значението на българското поведение; даже гръцкият пълномощен министър предупреждавал, че отношението на Гърция и Румъния към България може да доведе до катастрофа.⁷⁵ Самият Рендел вярваше, че още е възможно България да влезе в Балканската антанта само срещу поправка на добруджанската граница.⁷⁶

За да накара румънските ръководители да приемат плана му, Сарачоглу им обещаваха военна помощ срещу българско участие в евентуално унгарско или германско нападение срещу Румъния. Те по принцип не възразяваха срещу опита да се спечели България, но категорично отказваха всякакво обсъждане по добруджанския въпрос. Така мисията на Сарачоглу пропадна. Турското и югославското правителство не скриха

⁷¹ Ф. О., 371, 23729, Лондон, 23. VI. 1939, л. 152.

⁷² ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 969, Лондон, 2. II. 1939, л. 28.

⁷³ Пак там, л. 29.

⁷⁴ История Второй мировой войны. Т. II, с. 119.

⁷⁵ Ф. О., 371, 23728, София, 10. IV. 1939, л. 46.

⁷⁶ Пак там, 17. VI. 1939, л. 57.

разочарованието си.⁷⁷ Официалният български печат саркастично отбеляза: Опитът за сближение между България и Балканската антантата не даде резултат, понеже някои членове на Антантата дават само хубави думи, които окачествяват като морални жертви.⁷⁸

По такъв начин към пролетта на 1939 г. се очертаваше следното положение. Към Балканите Англия подхождаше от гледна точка Балканската антантата—България, като отдаваше голямо стратегическо и политическо значение на антантата. При това в ръководните среди на Лондон господствуваше разбирането за България като потенциален враг, а за Антантата — като потенциален съюзник в случай на война. Ето защо въпреки интереса, който се проявяваше към заздравяване на балканското единство чрез привличането на България, въпреки известни симпатии към българските искания Англия смяташе за мъчно да се задоволят и двете страни и в края на краищата се надяваше на някои дребни, частични концесии, чрез които поне да се осигури българският неутралитет. Дори и в това отношение тя се предпазваше от лична инициатива, а подбуди турското правителство да предложи услугите си. Гърция и най-вече Румъния се обявиха срещу всякаква териториална отстъпка. Двусмислена бе позицията на Югославия. Пред българското правителство тя поддържаше впечатление на доброжелателство, а зад гърба му проявяваше не по-малка непримиримост. В София разбираха, че съседните държави не са готови за никакви жертви, освен ако не бъдат принудени от някоя велика сила. Но по това време нито Англия, нито Германия бяха склонни да упражняват натиск върху Румъния. Ето защо бе излишна всякаква демонстрация на предпочитание към едната или другата групировка. Българското правителство поддържаше исканията си, без да поема ангажименти към когото и да е било. На Балканите то продължаваше да търси разбирателство с Турция и Югославия, докато спрямо Румъния и Гърция поставяше известни условия за подобряване на отношенията. Този диференциран подход към съседните държави бе допълнителна пречка за локализиране на симпатиите му било към Германия, било към Англия. Защото, докато Англия държеше предимно на Турция и Гърция, германският натиск се концентрираше главно върху Румъния и Югославия.

* * *

В началото на пролетта на 1939 г. настъпиха събития, които предизвикаха коренен обрат в европейските отношения.

На 15 март хитлеристките войски нахлуха в Чехословакия. Бе ликвидирана независимата чехословашка държава. Седмица по-късно Германия окупира Мемел. В края на месеца приключи продължилата близо три години Испанска гражданска война. На 8 април Италия окупира Албания. Мюнхенската политика на Англия и Франция стигна своя печален, но естествен финал.

⁷⁷ F. O., 371, 23728. Лондон, 26. IV. 1939, л. 137; 23729, Лондон, 23. IV. 1939, л. 152; Л. Ж и в к о в а. Цит. съч., с. 104; Sir H u g e K n a t c h b u l l - H u g e s s e n. Diplomacy in Peace and War. London, 1947, p. 154.

⁷⁸ Днес, III, № 923, 23 февр. 1939.

В деня на окупацията на Прага Чембърлейн произнесе в Камарата на общините реч на примирение спрямо дръзкото погазване на споразумението в Мюнхен. Всеобщото възмущение принуди премиера да произнесе на 17 март нова реч, в която осъди заграбването на Чехословакия. Английската политика предприе една двойна игра, чиято цел бе да си запази свободата на действие в случай, че германската агресия се насочи срещу Съветския съюз, и да си осигури подкрепата на повече държави, включително на СССР, ако ударът бъде отправен на Запад.⁷⁹ Слуховете, че хитлеристите подготвят агресия срещу Румъния, даде повод на Лондон да запита съветското правителство какви биха били евентуалните му контрамерки. Така се постави началото на четиримесечните англо-френско-съветски преговори, в които двете западни държави се стараеха да наложат върху Съветския съюз главната тежест в евентуална война, а самите те продължаваха да залагат върху съветско-германски въоръжен конфликт.⁸⁰

Непосредствената опасност от хитлеристко господство върху Югоизточна Европа заплашваше английските позиции в Източното Средиземноморие, в Близкия и Средния изток. Нужни бяха нови средства и форми за спиране на натиска на Оста в Балканите, за заздравяване на английските позиции тук.⁸¹ Лондон препоръча на ред страни от Югоизточна Европа да се образува политическа коалиция, подкрепяна от западните държави. Ала балканските правителства се съобразяваха както с пряката вече близост на Германия и Италия, така и с двойственото и непоследователно поведение на Англия и Франция. Румъния побърза да заяви, че не съществува опасност от агресия. Предпазливи отговори дадоха Полша, Турция, Гърция, Югославия. При това положение на 31 март Чембърлейн обяви в Камарата на общините, че Англия и Франция са готови да окажат всичката си помощ на Полша в случай, че независимостта ѝ бъде застрашена.⁸² Гаранции трябваше да се предоставят и на балканските държави. Но от тяхна страна се проявяваше боязън към каквито и да са споразумения, които биха възбудили гнева на Оста.⁸³ След окупацията на Албания Лондон и Париж предоставиха едностранни гаранции на Румъния и Гърция.⁸⁴

Така, след като бе предпочитала да се запази спокойствието в Югоизтока, Англия бе заставена да вземе мерки тук в отговор на агресивните намерения и действия на Оста. Гаранциите означаваха обещание за под-

⁷⁹ А. Д. Чикваидзе. Цит. съч., с. 107 — 108, 116; И. М. Майски. Цит. съч., с. 436 — 437.

⁸⁰ И. М. Майски. Цит. съч., с. 437—439; Ф. Д. Волков. Цит. съч., с. 242—243; История внешней политики СССР. Т. I, с. 360—362; История Второй мировой войны. Т. II, с. 123 и сл.; А. Д. Чикваидзе. Цит. съч., с. 135 сл.; В. Г. Трухановский. Цит. съч., с. 343 и сл.; Н. И. Лебедев. Цит. съч., с. 217 — 222.

⁸¹ Л. Жикова. Цит. съч., с. 118 — 119.

⁸² Тук там, с. 124 и сл.; Днес, IV, № 954. 1 апр. 1939 г.

⁸³ Българският пълномощен министър в Атина съобщава, че гръцкото правителство ще приеме предоставените от Англия гаранции само като едностранен акт (ЦДИА, ф. 141, оп. I, а. е. 364, л. 144).

⁸⁴ Днес, IV, № 964, 14 апр. 1939.

крепа при условие, че гарантираните страни са готови сами да защитават независимостта си. Фактически Англия не разполагаше с възможност да изпълни задълженията си.⁸⁵

Провъзгласената политика на гаранции представляваше нова форма на стария външнополитически курс на Чембърлейн. Нейният краен резултат бяха англо-френско-турските преговори, ознаменувани с англо-турската и френско-турската декларация.⁸⁶

Турция продължаваше да заема централно място в балканската политика на Англия. През февруари 1939 г. в Анкара пристигна новият английски посланик сър Нямбъл-Хюгесън със задача да обвърже окончателно Турция към английските стратегически планове. Два месеца по-късно Хитлер изпрати за свой посланик в Анкара Франц фон Папен, който трябваше да противодействува на Хюгесън. Но двата месеца бяха дали известно предимство на английския посланик. Под прякото влияние на италианската заплаха в Балканите, към която Турция бе особено чувствителна, започнаха преговорите между Лондон и Анкара. Но турското правителство правеше ред уговорки. То се опасяваше, че една открита ориентация към западния блок би довела до концентриране на силите на Оста срещу Проливите, и с оглед на това настояваше да се уточни каква помощ би получило от Англия, а евентуално и от Франция и Съветския съюз. На второ място напомняше, че такава ориентация би засилила съпротивата на България срещу опитите за изграждане на балканско единство. Изводът беше, че най-добрият принос на Турция за западната кауза би бил съдействието ѝ за укрепване на балканската солидарност срещу проникването на Оста.⁸⁷ По такъв начин и в англо-турските преговори изпъкна важната роля, която позицията на България играеше при възможните политически комбинации.

Становището на България влияеше и върху поведението на Югославия, както и югославското поведение — върху българското становище. Форин Офис разглеждаше положението на Югославия като изключително трудно. Смяташе се, че правителството ѝ симпатизира на западните държави, но безсилно пред Германия и Италия (Югославия бе една от двете европейски страни, които граничеха и с Германия, и с Италия), е принудено да поддържа приятелски отношения с тях; в случай на война желае да остане неутрално, ще се намеси само ако страната бъде нападната, а към западните сили ще се присъедини, когато стане напълно ясно, че те надделяват.⁸⁸ От това следваше, че останалите държави от Балканската антанта не могат да се осланят на югославска помощ. Същевременно югославската държава се намиреше в тежка вътрешна криза, което бе допълнителен източник за несигурност и непредпазливост. Едно от извиненията, с които Кьосеиванов оправдаваше отказа си да се присъедини към Балканската антанта, бе тъкмо вътрешната и външната нестабилност на Югославия.⁸⁹ Румънският външен министър Гафенко разкриваше пред

⁸⁵ E. V a r k e r: Op. cit., p. 3 — 5.

⁸⁶ Л. Ж и в к о в а. Цит. съч., с. 120, 145.

⁸⁷ Sir H u g e K n a t c h b u l l - H u g e s s e n. Op. cit., p. 147.

⁸⁸ F. O., 371, 23728, Лондон, 14. IV. 1939, л. 66—67.

⁸⁹ Пак там, София, 23. IV. 1939, л. 97.

Халифакс взаимната зависимост между поведението на София и Белград, като предричаше, че ако Югославия излезе от Балканската антанта, България сигурно ще бъде във вражеския лагер.⁹⁰ В гръцкия генерален щаб се изказваха съмнения към югославското сътрудничество „освен ако България не влезе в Балканската антанта“⁹¹. От всички тези информации във Форин Офис се укрепи убеждението, че ако Англия успее да стабилизира Югославия, биха се увеличили шансовете за спечелване и на България.⁹² Тия шансове обаче чувствително се ограничаваха от гаранциите за Румъния, които, макар и насочени най-вече срещу Унгария, създаваха пречка и пред българското искане за Южна Добруджа.⁹³

Докато Балканската антанта се приемаше като главен фактор срещу агресията в Югоизтока, Югославия и Румъния се разглеждаха като първа отбранителна линия към Проливите и Егея. През пролетта на 1939 г. Рендел внушаваше допълнения в това становище. Нарастващата несигурност за бъдещото поведение на Югославия и Румъния означаваше, че тази линия при известни обстоятелства не би била много солидна. Затова препоръчваше да се има пред вид и една втора отбранителна линия по българската граница, продължена евентуално и по западната граница на Гърция.⁹⁴ Тази идея веднага бе прегърната от Н. Момчилов.⁹⁵

Дълбоко убеден в значението на България за английската стратегия на Балканите бе и английският военен аташе в София полковник Рос. Той искрено вярваше, че българското правителство е против обвързването с Германия и е готово да дискутира със съседите си.⁹⁶ В един обширен меморандум той очертаваше последиците от евентуалното поведение на България по време на война.⁹⁷ Възможностите за поведение бяха три:

а. *Вражеска на Англия* — в такъв случай първата българска военна акция би имала за цел присъединяването на Южна Добруджа. Как биха реагирали съседните държави? Румъния ще трябва да отдели шест дивизии, но е неизвестно дали разполага с тях. Турция може да нападне България с два армейски корпуса, две кавалерийски дивизии и част от въздушните си сили. Срещу тях България не ще е в състояние да окаже упорита съпротива, но би задържала значителна турска войска. Гърция не се намира в удобно положение, за да атакува на север и да разпилява силите си, особено ако и Италия воюва. Югославия разполага с необходимата войска, за да стигне бързо до София. Но югославската, както и гръцката намеса, би била проблематична, ако във войната участва Италия.

Необходимите сили за смазване на България Рос изчисляваше най-малко на 14 дивизии; голяма сила ще е нужна и за да се държи в покорство поробеният народ. Тези сили според него би било по-удобно да се използват другаде. Българска акция срещу Румъния едва ли би останала изо-

⁹⁰ F. O., 371, 23728, Лондон, 26. IV. 1939, л. 138.

⁹¹ Пак там, Анкара, 26. IV. 1939, с. 243.

⁹² Пак там, Лондон, 23. V. 1939, л. 219.

⁹³ E. V a r k e r. Op. cit., p. 7.

⁹⁴ F. O., 371, 24869, София, 17. III. 1940, л. 136.

⁹⁵ F. O., 371, 23728, София, 22. IV. 1939, л. 110.

⁹⁶ Пак там, 10. IV. 1939, л. 48.

⁹⁷ F. O., 371, 23723, София, 7. IV. 1939, л. 29а.

лирана: по-скоро тя би се съчетала с унгарско нападение срещу Трансилвания. Не бе известно и какво ще бъде поведението на Съветския съюз в такъв случай.

б. *Неутрална* — Рос допускаше, че в случай на война и докато цар Борис седи на трона, а правителството на Кьосеиванов е на власт, България ще бъде неутрална, но само в началото. От една страна, общественото мнение ще настоя да се отвоюват териториите, които мнозина смятат за български. От друга — съседните държави ще се стремят да я принудят или да влезе в Балканската антанта, или да воюва. Към това добавя и германските икономически позиции в страната, за да заключи, че неутралитетът ѝ не може да трае дълго.

в. *Член на Балканската антанта* — Рос не бе съгласен с твърдението, че България е прогерманска и че не заслужава доверие. Макар известни среди да съчувствуват на Германия, българската политика според него е преди всичко пробългарска. При това демократичните традиции в страната са много силни. Но най-важното за него е голямата изгода за Запада от участието на България в Балканската антанта: чрез изграждането на силен антигермански балкански блок би се осуетила войната на полуострова, няма да се задържат военни сили тук, би се елиминирала потенциалната опасност в тила на Югославия и Румъния; Турция и Гърция ще се чувствуват спокойни за северните си граници. Не се изключваше и непосредственият принос, който малката, но храбра българска войска би внесла в общата отбрана на Балканите.

От трите възможности за поведение на България Рос намираще най-благоприятна третата. Но за да надделее тя, трябваше да са налице две условия — териториална промяна и финансова помощ. Рос смяташе, че Румъния би могла да започне приятелски преговори за преустройство в бъдеще на границата в Южна Добруджа, а Югославия — за отстъпване на Цариброд и Босилеград. Що се отнася до излаза на Егейско море, той вярваше, че българското правителство би се задоволило с търговски улеснения, които Гърция вече е предлагала.⁹⁸ Отстъпките, препоръчвани от Рос, се имаха пред вид в дипломатическите сфери на Лондон и не представляваха някаква новост. По-силно впечатление правеше аргументацията му във връзка с възможностите за българското поведение. Докладът бе обсъден във Форин Офис и оценен като интересен. Практическа стойност обаче бе открита само в един пункт: не забавно отстъпване, и то на цяла Южна Добруджа, а преговори за бъдещо гранично преустройство в Южна Добруджа. Такава идея вече бе развита от Сарачоглу и бе получила одобрението на Халифакс.⁹⁹

Неуспехът в Букурещката конференция на Балканската антанта не обезсърчи турския външен министър. И за него поведението на България бе от първостепенно значение за осъществяване на идеята за балканско единство. Стремещът му бе да примири различията в схващанията между партньорите си. Дискретно Лондон го подтикваше да продължи усилията си.¹⁰⁰

⁹⁸ F. O., 371, 23727, София, 7. IV. 1939, л. 30—37.

⁹⁹ Пак там, с. 26, 27, 38.

¹⁰⁰ Sir H. Knatchbull-Hugessen. Op. cit., p. 154.

На 15 март, когато вестниците съобщаваха за хитлеристката агресия срещу Чехословакия, Кьосеиванов се отправи на официално посещение в Турция. Докато траеше то, бе ликвидирана Чехословашката република, бе подписан герmano-румънският икономически договор. Върху българо-турските разговори европейското напрежение се отразяваше — и то предимно негативно.

Представителят на финансовия комитет на ОН в София П. Шейсон уведоми Рендел, че задачата на Кьосеиванов е да убеди турското правителство в необходимостта от всеобщ и единен балкански блок срещу германския натиск, тъй като Балканската антанта не била в състояние да отговори на тази потребност, а истински балкански блок без България е невъзможен. Кьосеиванов възнамерявал да обещае абсолютна лоялност към съседните държави и даже да отложи за срок от 25 години всички други искания, ако бъде върната Южна Добруджа. В този смисъл Турция трябвало да интервенира в Букурещ.¹⁰¹ Този план бе посрещнат хладно от Хюгесън, запознат със становището на Форин Офис по незабавните териториални ревизии. Сарачоглу показал добра воля, но на практика само обещал в случай на българо-румънски конфликт Турция да не се възползува от клаузите на Балканския пакт без предварително да се консултира със София.¹⁰²

Хюгесън отчете, че посещението е създадо атмосфера на приятелство и доверие между двете страни.¹⁰³ Ала този резултат не се оказа с голяма практическа стойност. Той само даде по-голям импулс на посредническата мисия на Сарачоглу. Кьосеиванов се върна в София силно угнетен. За настроението му пак свидетелствува Шейсон. Пред него Кьосеиванов с горчивина констатира, че българските искания все повече зависят от германската инициатива. Икономическият контрол на Райха над Румъния означаваше за него, че занапред по добруджанския въпрос българската политика ще се сблъсква не само с Букурещ, но и с Берлин. Той очакваше, че следващата си стъпка Хитлер ще направи в България, а след това с мотив, че подкрепя претенцията ѝ за Македония, ще притисне Югославия. Оплака се, че хитлеристите, които го подозират в симпатии към Запада, ще настояват за едно истинско германофилско правителство в София. Срещу тази перспектива не виждаше откъде може да се очаква помощ. Англо-френската политика му се струваше много нерешителна и като аргумент сочеше неуспеха ѝ да обедини в една обща декларация заплашените от агресията страни. Открита ориентация към западния блок не смяташе за реалистична поради реакцията, която би последвала от Германия. Разумна би била само политиката на балкански блок, като предварително се решат спорните въпроси. Този блок разглеждаше като израз на общност на интереси, съпадащи с англо-френската политика, но без да бъде свързан с нея.¹⁰⁴

По всяка вероятност Кьосеиванов е бил достатъчно искрен пред Шейсон, макар акцентът върху надеждите към Запада да е естествено пред-

¹⁰¹ F. O., 371, 23728, София, 25. III. 1939, л. 59 — 60.

¹⁰² Пак там, л. 60.

¹⁰³ Sir H. Knatchbull-Hugessen. Op. cit., p. 154.

¹⁰⁴ F. O., 371, 23728, София, 25. III. 1939, л. 60 — 62.

намерен — нямаше съмнение, че събеседникът му ще докладва впечатлението си на своите началници. Точно по това време германската легация в София интригуваше срещу министър-председателя, а Берлин отклони предложението му да посети Берлин. Това поведение естествено се тълкуваше като израз на недоверие. Политиката на Кьосеиванов не срещаше необходимото разбиране нито на Балканите, нито в Лондон и Париж. Екстремистките кръгове в страната изпользуваха неуспехите му, за да го атакуват. Тенденциозно се ширеха слухове, че България е останала единствената ревизионистична страна, неполучила никакво удовлетворение. Причината се откриваше в нерешителността на правителството. От всичко това Кьосеиванов си извади съответни заключения: от една страна — да прояви повече твърдост по териториалните претенции, а, от друга — да направи необходимите реверанси пред Берлин. Окупацията на Албания и новата проява на нерешителност от страна на Запада укрепиха това му убеждение.¹⁰⁵

Във връзка с изявленията по националните претенции, които Кьосеиванов направи след завръщането си от Анкара, Хюгесън допускаше, че остротата им е по-скоро израз на вътрешнополитическа маневра¹⁰⁶ — да отбие нападите на екстремисткия национализъм. Но имаше и друго съображение — без да се отклонява от политиката на неангажираност, правителството съзнаваше, че в определени условия ще бъде принудено да я изостави. Трябваше да се напомни на каква цена България би се присъединила към единия или другия лагер, ако това ѝ се наложи. Тук именно се криеше най-сложният за българските управляващи среди проблем. Раздвоението между ужаса, който изпитваха пред мисълта за погрешен избор и за нова катастрофа, и амбицията да не пропуснат случая за възможното максимално реализиране на ревизионистичната програма ще влияе върху цялата им политика не само в предвоенния период, но и в годините на войната.

Твърдите изявления вътре в страната се придружаваха с успокоителни декларации в чужбина. Момчилов увери Форин Офис, че българската политика продължава да се стреми към балканско единство и да държи на Солунското споразумение, че тази политика при никакви обстоятелства не ще се измени под външно влияние и по-специално, че България няма намерение да прибегва до оръжие за разрешаване на споровете с Румъния.¹⁰⁷ В същия смисъл пред Рендел говори и Кьосеиванов. Рендел не се съмняваше в искреността му, но се опасяваше да не би тези декларации да подействуват прекалено успокоително в Лондон и по такъв начин да отслабят вниманието към България. Ето защо напомняше, че независимо от волята си българското правителство може да бъде заставено да се присъедини към Оста или да нападне Румъния, ако прецени, че няма рискове. Възникне ли възможност за връщане на Южна Добруджа с война или с външна помощ или ако Германия и Италия излязат с привлекателни обещания, Кьосеиванов не би бил в състояние да удържи. А в

¹⁰⁵ Рендел съобщава във Форин Офис, че българските управляващи среди били шокирани от пасивността, проявена от западните държави, спрямо окупацията на Албания (G. Rendel. Op. cit., p. 155).

¹⁰⁶ Sir H. Knatchbull-Hugessen. Op. cit., p. 155.

¹⁰⁷ F. O., 371, 23728, Лондон, 11. IV. 1939, л. 12.

случай на европейска война, без да е постигнато предварително българо-румънско споразумение, ориентацията срещу Англия ще е неизбежна. Изхождайки от тези разсъждения, Рендел апелираше успокоителните декларации да не влияят върху политиката, която английското правителство възнамерява да води спрямо България. Нещо повече, то трябваше да изпревари хитлеристите, като първо излезе с предложения. Съзнавайки, че открито присъединяване към английските стратегически комбинации би предизвикало реакцията на Оста, при която България, неразполагаща със средства за съпротива, ще бъде окупирана, той препоръчваше за непосредствена цел на английската политика спрямо България не незабавно сътрудничество, а приятелски неутралитет.¹⁰⁸

Съобщенията от София, които се събираха в Лондон, бяха противоречиви и свидетелствуваха поне за остра борба между двете линии сред управляващите среди — прогерманската и неутралистката. По френски сведения на заседания на българския Генерален щаб мнозинството от най-висшите офицери се изказвало в полза на политиката на съпротива срещу германското проникване, а Къосеиванов сондираше почвата за правителство на „национално единство“ с участието на БЗНС.¹⁰⁹ Лондонският печат придаде голямо значение на решението на българското правителство да разтури ратническата организация.¹¹⁰ И в същото време разтревожи новината, че най-официални лица ще почетат с присъствието си тържествата по случай 50-годишнината на Хитлер. Във Форин Офис бе вългълпено убеждението, че падне ли Къосеиванов, на власт ще дойде прогерманско правителство. Затова заминаването за Берлин и на председателя на Парламента Стойчо Мошанов се свърза с интригите на вътрешните и външните противници на министър-председателя.¹¹¹ Успокоенията, давани от Къосеиванов, не упражняваха ефект.¹¹² Положението става все по-тежко — докладваше Рендел в Лондон — поради окупацията на Албания и заминаването на българска делегация за Германия. То се влошава много бързо. И предупреждаваше, че пряка опасност ще се яви, щом Германия предложи съдействието си по добруджанския въпрос.¹¹³

При това положение — непосредствено след окупацията на Албания и предоставянето на гаранции на Румъния — английското правителство поднови опитите за привличане на България към Балканската антанта. Имаха се пред вид два варианта: като България бъде заставена да се откаже от териториалните си претенции или като се постигне компромис между нея и един или друг член на Антантата. Действуваше се пак чрез Турция. Един документ на Форин Офис подчертаваше: приемаме първостепенната необходимост от балканско единство и че Турция е държава-та, която може да упражни влияние върху България.¹¹⁴

¹⁰⁸ F. O., 371, 23728, София, 12. IV. 1939, л. 21; 13. IV. 1939, л. 50.

¹⁰⁹ Пак там, 22. IV. 1939, л. 131; Париж, 24. IV. 1939, л. 104.

¹¹⁰ F. O., 371, 23728, л. 20.

¹¹¹ Пак там, София, 12. IV. 1939, л. 21; 13. IV. 1939, л. 50, 22. IV. 1939, б. 111.

¹¹² Пред Рендел той съобщава, че поканите до министрите на търговията и финансите били изпратени направо чрез германската легация (F. O., 371, 23727, София, б. IV. 1939, л. 28 — 29), т. е. че те не заминават за Берлин по решение на правителството.

¹¹³ Пак там, л. 29; F. O., 371, 23728, София, 17. IV. 1939, с. 74.

¹¹⁴ F. O., 371, 23728, Лондон, 22. IV. 1939, с. 107.

Както видяхме, Сарачоглу разглеждаше разрешаването на българския проблем като предпоставка за осъществяването на неговата по-широка балканска концепция. Полковник Рос допълваше, че турският генерален щаб бил загубил доверие в Балканската антантата, отнасял се с подозрение към Съветския съюз, изпитвал големи страхове от понататъшното действие на Оста след окупацията на Албания и поради всичко това отдавал голямо значение на едно споразумение с България като стратегически буфер на балканската граница. Все по тези съображения турското правителство, което по-рано се обявявало срещу българските претенции, започнало да поддържа предложението за промени на добруджанската граница. Но то продължаваше да споделя подозренията на останалите балкански държави към искреността на намеренията на Кюсеиванов. Липсата на доверие у балканските държави към българското правителство и нежеланието им да пожертвуват каквото и да било — така виждаше Хюгесън главните пречки пред балканския блок.¹¹⁵

Рендел ентузиастично подкрепяше всяка действена стъпка за спечелването на България. Даже в английските гаранции за Румъния, които София прие като допълнителен стимул за румънската непримиримост, той се постара да открие фактор, който увеличава ролята на България, в известен смисъл беше прав. Ако Англия се решише да изпълни гаранциите, помощ на Румъния можеше да окаже главно от територията на Гърция и Турция, т. е. само през България.

Рендел се опитваше да разсее заблудите, че реален резултат може да се постигне без разрешение по добруджанския въпрос.¹¹⁶ Момчилов лично го бе уверил, че никакви изгледи за присъединяване на България към Балканската антантата не може да има без удовлетворяване за Южна Добруджа. Затова Рендел настояваше пред Форин Офис да се направи бърз и окончателен избор, какво е по-изгодно: вражеска или неутрална България. Лично смяташе, че още е възможно да се осигури неутралитетът и даже подкрепата и в бъдещата война, ако своевременно ѝ се предложи солидна перспектива, че ще получи веднага или в близко бъдеще Южна Добруджа.¹¹⁷ Английският пълномощен министър в Букурещ допускаше, че Румъния би предложила връщане на Южна Добруджа срещу влизане на България в Балканската антантата, но само в случай, че Унгария нападне Румъния или предяви ултиматум за Трансилвания. Но обявяваше за излишна всяка препоръка на Лондон пред Букурещ за отстъпка, понеже бе сигурен, че отговорът ще е отрицателен.¹¹⁸ До окупацията на Албания английският пълномощен министър в Белград бе също против всяка инициатива на Лондон по българския въпрос. При новата обстановка обаче се съгласи, че Англия може да насърчи Турция в това отношение, още повече, че югославското правителство би присело благосклонно подобна постъпка.¹¹⁹

¹¹⁵ F. O., 371, 23728, Лондон, 14. IV. 1939, л. 64, 68; Анкара, 8. V. 1939, л. 229—231.

Si r H. K n a t c h b u l l - H ü g e s s e n. Op. cit., p. 155.

¹¹⁶ F. O., 371, 23728, София, 22. IV. 1939, л. 111 — 112; 23. IV. 1939, л. 97.

¹¹⁷ F. O., 371, 23728, л. 73.

¹¹⁸ Пак там, л. 71; Букурещ, 23. IV. 1939, л. 90.

¹¹⁹ Пак там, Белград, 19. IV. 1939, л. 77; 7. VI. 1939, л. 237.

След като мненията на дипломатическите постове в Балканите бяха събрани, Халифакс нареди с телеграма от 12 април на Хюгесън да проучи как турското правителство гледа на поведението на България и какво мисли по стъпките за привличането ѝ в обща балканска коалиция или поне за неутралитета ѝ. Фактически на Сарачоглу трябваше да се даде да разбере, че Лондон ще подкрепи опита му за привличане на България в Балканската антанта. Сарачоглу възнамеряваше да препоръча на Букурещ следния план: България влиза в Балканската антанта, Румъния обещава, че добруджанският въпрос ще се обсъди в определен срок и ако е нужно, ще се реши от конференция на балканските държави; приема се обща гаранция за външните граници на балканските държави. Хюгесън горещо го насърчи. Последва официално одобрение и от Форин Офис.¹²⁰ Заместник-външният министър Ал. Кадоган внимателно уведоми румънския пълномощен министър в Лондон за новата инициатива. Той заяви, че сътрудничеството с България може да се осигури чрез някои концесии и че Лондон би поддържал румънското правителство, ако то е склонно да даде известен принос в това отношение. Но решението трябваше да се вземе от Букурещ и такова, каквото е, ще има одобрението на Англия. Отговорът на румънския дипломат бе леко обнадеждаващ. Според него външният министър Гафенко бил за известна концесия, макар незабавна отстъпка да била невъзможна.¹²¹

Колкото и въодушевено да прегърна възложената му мисия, колкото и категоричност да проявяваше пред английските дипломати, пред румънските Сарачоглу се държеше крайно тактично. Планът бе изработен така, че да срещне най-малко възражения в Букурещ. От румънското правителство се искаше само по принцип да се съгласи с поставянето на добруджанския въпрос на обсъждане, и то в неопределен срок, като за конкретната форма на разрешаването му не се казваше нищо. Срещу това България бе длъжна да влезе в Балканската антанта и да участва в защитата на външните граници на балканските държави. Второто изискване ѝ налагаше едностранно задължение, доколкото тя граничеше само с балкански държави, а трябваше да се нагърбва със защитата на съседите си от нападения на извънбалкански сили. В интимна среда Сарачоглу разкриваше по-подробно идеята си: влизане на България в Балканската антанта, консолидиране на антантата, включително мерки за митнически съюз, постепенно премахване на вътрешните граници и гаранция за външните граници. Тази програма бе прекалено амбициозна, за да бъде реалистична, но имаше преимущество, че зад големите цели можеше да се прокарат непосредствените.

Чрез турската легация в Букурещ Сарачоглу представи на румънското правителство предложението си най-общо: позовавайки се на убеждението, че ако България влезе в Балканската антанта, въпросът за границите ще бъде без особено значение, той изказваше готовност да препоръча в София българо-румънско споразумение по спорните въпроси. В още по-обща форма изглеждаше предложението му от информацията, която румънското правителство даде на Лондон: Турция и Румъния да обсъдят

¹²⁰ Ф. О., 371, 23728, Анкара, 13. IV. 1939, л. 23—24, 40; Лондон, 14. IV. 1939, л. 25141; 26. IV. 1939, л. 137.

¹²¹ Пак там, Лондон, 14. IV. 1939, л. 54.

заедно българския проблем и да решат какво може да се предприеме спрямо България. Идеята на Сарачоглу била преди всичко да се постигне съгласие за външните граници, като се открие възможност за политическо уреждане на вътрешните въпроси между балканските страни. Гафенко заяви, че може да се преговаря, но без да се поставя добруджанският въпрос. Този отговор Сарачоглу сам прецени като отрицателен.¹²²

И тъй след пропадането на опита за привличане на България в Балканската антанта, предприет в началото на 1939 г., дойде и неуспехът на турския сондаж, извършен непосредствено след окупацията на Албания. В Лондон се бяха надявали, че гаранциите ще накарат Букурещ да се вслушва повече в английските съвети.¹²³ Но по-основателни се оказаха опасенията, изразявани в София, че благодарение на гаранциите румънското правителство ще проявява по-голяма твърдост спрямо България.¹²⁴ И в двата случая Англия бе непосредственият подбудител, но предоставяше почва изцяло в ръцете на Турция. Неизбежно бе вече да излезе иззад кулисите и да опита пряко да въздействува. За целта бе решено да се използва предвиденото за средата на април посещение на Гафенко в Лондон.

Без публично да се ангажира, Форин Офис поддържаше идеята за известни концесии в полза на България.¹²⁵ Задачата бе да се накарат българските правителствени среди да ограничат претенциите си само до Южна Добруджа. От събраните информации се добиваше впечатление, че и самият Гафенко не е принципиален противник на териториална концесия. За да отхвърля конкретното решение, той се оправдаваше с реакцията на Унгария. Някои служители във Форин Офис, които се съмняваха дали изобщо Англия трябва да препоръчва гранични изменения, добавяха допълнителен аргумент: ако се стигне до откупване приятелството на България, то Германия и Италия винаги ще могат да предложат по-висока цена, понеже въпросните територии принадлежат на английски съюзници.¹²⁶ Но по това време и държавите от Оста не поощряваха българските искания. Според английския министър в Букурещ германското правителство било уверило румънското, че не подкрепя никаква териториална претенция спрямо Румъния. Той настояваше подобно уверение да даде и Лондон.¹²⁷

От различните и често противоречиви констатации, мнения и препоръки се изготви общо становище, което трябваше да служи за ръководство при разговорите с Гафенко. То бе изложено в специален меморандум върху българо-румънските отношения. Меморандумът напомняше известните вече причини, поради които английското правителство избягваше да подкрепи открито или прикрито българското искане. Но с възникването на германска опасност балканското единство се превръща в първостепенна необходимост за Англия. За спечелването на България тя може да разчита на Турция. Предложението на Сарачоглу за влизане на България в Балканската антанта срещу обещание за обсъждане на добруджанския въпрос и за взаимни гаранции се оценяваше като неосъществимо в близко

¹²² F. O., 371, 23728, Анкара, 19. IV. 1939, л. 90—93; Лондон, 26. IV. 1939, л. 137—138

¹²³ Пак там, София, 23. IV. 1939, л. 73.

¹²⁴ Пак там, Анкара, 19. IV. 1939, л. 93.

¹²⁵ E. V a r k e r. Op. cit., p. 81.

¹²⁶ F. O., 371, 23728, л. 71; Лондон, 15. VI. 1939, л. 27.

¹²⁷ Пак там, Букурещ, 20. IV. 1939, л. 85.

бъдеще. В същото време за наложително се смяташе да не се допусне превръщането на България в германско предимство в Балканите. Оттук произтичаше необходимостта от нови усилия за българо-румънско разбирателство, по силата на което България би влязла в Балканската антантата върху основата на условно споразумение за Южна Добруджа.¹²⁸ Така меморандумът разкриваше, че Форин Офис е разположен да насърчава териториалната концесия, стига срещу нея да се осигури влизането на България в Балканската антантата.¹²⁹

Гафенко пристигна в Лондон на 24 април. В центъра на разговорите му с Халифакс застана българският въпрос. Английският външен министър го запозна с голямото значение, което се отдава на балканското единство и особено на привличането на България. Той очерта трите възможни подхода към нея: да се остави сама да решава с надежда, че няма да повтори грешката от миналата война; да се направи опит за подобряване отношенията чрез икономически и транспортни улеснения; да се привлече дори с цената на известни концесии. И му постави следните въпроси: евентуалните концесии на България не биха ли предизвикали съответни искания на Унгария; и ако е така — не бива ли да не се правят предложения на България, докато не се появи непосредствена опасност от Унгария, и тогава да се плати откуп на България, а към Унгария се прояви твърдост?

Гафенко се съгласил с необходимостта от укрепване на Балканската антантата чрез привличане на България. Но той възрази срещу всякакви териториални концесии. Главният му мотив бе пак унгарската реакция, а допълнителният — обичайният пропагандаторски аргумент, че България, както и Унгария, била вече подчинена на германо-италианското влияние. Румънското правителство — съобщи той — имало категорично решение да не обсъжда и даже да не говори за териториални концесии, а държавите от Балканската антантата били единодушни в решението си да защитават Румъния срещу България. Тази декларация бе смекчена с намека, че това не е последната му дума, че ръцете му са вързани от поменатото решение и че изобщо е възможна някаква концесия в Южна Добруджа в районите с „доста компактно българско население.“¹³⁰

На Халифакс стана ясно, че за румънското правителство поне на дадения етап териториалният въпрос не подлежи на дискусия. Намеците за бъдещи, частични и условни концесии — като крайна отстъпка, която Румъния би направила, бяха предназначени да доставят удовлетворение на демонстрацията от Англия интерес и на турската инициатива. За конкретната обстановка Гафенко бе дошъл с едно единствено предложение — преговори с България за подобряване на икономическите отношения. Той съобщи на Халифакс, че е поканил българското правителство да участва в икономическата конференция на Балканската антантата, която щеше да се открие в Букурещ на 17 май. Необходимо е да се направи нещо за

¹²⁸ F. O., 371, 23728, Лондон, 22. IV. 1939, л. 107—108.

¹²⁹ Пак там, Анкара, 6. V. 1939, л. 195 — 196.

¹³⁰ Пак там, Лондон, 26. IV. 1939, л. 137; 6. V. 1939, л. 151; Анкара, 31. V. 1939, л. 266 — 267.

България — заключи той, — но докато е задържана от Румъния, Турция и Гърция, тя не е в състояние да причини много вреда.¹³¹ Което щеше да рече, че английското правителство надценява значението на поведението на България, че не си струва да се правят каквито и да са жертви за спечелването ѝ.

При това недвусмислено становище Халифакс трябваше да направи завои. Той отново увери Гафенко, че не упражнява натиск, че именно румънското правителство е в състояние най-добре да оцени този въпрос, че интересът на Лондон се дължи само на общата цел, която двете страни преследвали — да се изгради единен балкански блок. Сега и Гафенко се почувствува длъжен да покаже разбиране спрямо английското становище. Той повтори, че декларацията му не представлява последната дума и обеща допълнително да проучи българския въпрос със Сарачоглу.¹³²

Един документ на Форин Офис резюмира така резултата от разговорите между двамата външни министри: Гафенко изложи румънското становище против всяка териториална отстъпка, но обеща отново да говори по въпроса със Сарачоглу.¹³³ Уведомен за това обещание, Кьосеиванов се показва пред Рендел обнадежден, че Гафенко не е затворил окончателно вратата и че лично изглеждал добре разположен.¹³⁴ Но когато управляващият българската легация в Лондон поиска осветление за разговорите, Инграм представи нещата така, сякаш всичко вече зависи само от България. Англия, каза Инграм, вижда в балканското единство най-правилния път за запазване на мира в Балканите. Но как ще се осъществи тази солидарност — това самите балкански държави трябва да решат помежду си. Вместо да обещава каквото ѝ да е уреждане на въпросите, които интересуваха България, Инграм предпочете да дава съвети за поведението ѝ. Той предричаше, че една победа на фашистките държави нямало да бъде полезна за България и че действителен победител във войната щяла да е Москва, за да напомня за поуките от миналото и да препоръчва най-внимателна политика, която да разсея подозрението на съседните държави. Българският дипломат лесно се съгласи с предупреждението за Москва, но във връзка с подозрението на съседите саркастично подметна: те знаят, че са длъжници, и затова са склонни да подозират този, спрямо когото са извършили несправедливост.¹³⁵

Обичайната практика в отношенията към България изискваше вината за румънската непримиримост да се прехвърли върху българското правителство.

Под влияние на европейските събития през пролетта на 1939 г. българското правителство бе принудено да направи известна преоценка на политиката си. Новите насоки бяха отразени в Директива № 19 от 19 април 1939 г., изпратена от външното министерство до легациите в чужбина. След като отново се потвърждаваше самостоятелната политика без об-

¹³¹ F. O., 371, 23728, Лондон, 24. IV. 1939, л. 138—139.

¹³² Пак там, Лондон, л. 139; 8. VI. 1939, л. 256.

¹³³ F. O., 371, 23729, Лондон, 23. VI. 1939, л. 153.

¹³⁴ Пак там, София, 26. VI. 1939, с. 118.

¹³⁵ F. O., 371, 23728, Лондон, 26. IV. 1939, л. 121 — 123.

вързванс, възможността за избор фактически се отричаше: ориентацията към фашистките държави се разглеждаше като предопределена. И в същото време се изразяваше воля да се избягва преждевременно въвличане в конфликта, да се запази — ако е възможно — изчаквателното поведение. Категорично се изразяваше становище против участието в Балканския пакт. Във връзка с английското предложение за балкански отбранителен блок се формулираха териториални условия: Южна Добруджа, границата в Тракия от 1913 г. и евентуално Западните покрайнини.¹³⁶

Съдържанието на меморандума остана неизвестно за чужбина. Отделни страни от него бяха развити в речта, която на 20 април министър-председателят произнесе пред парламентарната комисия за външните работи. Кьосеиванов заяви, че България не е свързана политически с някоя страна и че в бъдещ конфликт ще запази неутралитет, доколкото е възможно. Тази част на речта можеше само да успокои Лондон, но втората разкриваше възможност да се размаха пак българската опасност. Във връзка с постъпките за присъединяване към Балканския пакт Кьосеиванов отново подчерта, че България не може да участва в групировка, включваща гаранции за съществуващите граници, и постави условието за възстановяване на границите по Букурещкия договор от 1913 г.¹³⁷ Пред Рендел Кьосеиванов ще обясни, че е искал преди всичко да изтъкне, че не се е свързвал и няма да се свърже с райха. А що се отнася до искането за Егея — издигането му ще оправдае със стремежа да отнеме възможността на противниците си да спекулират с него. Най-искрен бе, когато в заключение заяви: по-добре е всички български искания да се формулират от самото начало и веднъж завинаги.¹³⁸ Очевидно изтичането на информация за речта е било съвсем преднамерено: своевременно да се обяви цената, при която българската политика би се отдръпнала от позициите си. Така и Рендел виждаше целта на правителството — да се опипа реакцията в чужбина. Той окачествяваше речта като „злощастна“, и то най-вече, понеже в нея се отдаваше еднакво значение на исканията към Гърция и исканията към Румъния.¹³⁹ А тъкмо това подриваше основата на тактиката на Лондон — да накара българското правителство да ограничи претенциите си до Южна Добруджа и върху тази основа да се търси компромис с останалите балкански държави.

Не по-малка тревога обхвана Анкара. На турския пълномощен министър в София бе наредено да се информира за речта. Пред него Кьосеиванов разшири ревизионистичната програма, като към излаза добави и известна гранична поправка в Македония.¹⁴⁰ По този повод във Форин Офис констатираха, че разширението е в противоречие с уверенията, давани от Англия, че България се интересува само от Южна Добруджа.¹⁴¹ В действителност не българското правителство, а английското бе правило заключение, че ако се удовлетвори искането за Южна Добруджа, Бълга-

¹³⁶ Н. Генчев. Цит. съч., с. 42 — 43.

¹³⁷ *F. O.*, 371,23728, София, 9. V. 1939, л. 188.

¹³⁸ Пак там, 10. V. 1939, л. 192.

¹³⁹ Пак там, 9. V. 1939, л. 189; *F. O.*, 371,23729, София, 26. VI. 1939, л. 116.

¹⁴⁰ *F. O.*, 371,23728, Анкара, 15. VI. 1939, л. 221.

¹⁴¹ Пак там, Лондон, 23. V. 1939, л. 219.

рия би премълчала останалите. Общо взето, управляващите среди в София се предпазваха от голяма конкретност в това отношение. А прибавката за гранична поправка в Македония се подразбираше от само себе си, щом за крайна цел се провъзгласяваше Букурещкият договор от 1913 г. Речта на Кьосеиванов в никаква степен не повлия върху поведението на Англия и Румъния; тя само бе използвана, за да се оправдае резултатът от лондонските разговори.

Посещението на Гафенко в Лондон, а след това в Париж отбеляза поредния неуспех в усилията за привличане на България. Английското правителство бе принудено да оттегли внушенията си. Запознат с хода на разговорите в Лондон, Хюгесън си извади заключението, че Англия окончателно е решила да не насърчава българските териториални амбиции дори в най-неопределения вариант: обещание за бъдещо уреждане.¹⁴² Ново разочарование понесе Сарачоглу. Неговият извод бе, че Англия се връща към предишната си позиция за привличане на България чрез икономически улеснения, без да се поставя териториалният проблем.¹⁴³ Пред Хюгесън той се оплакваше, че не знае как да действа понататък, след като не бива да се споменава за Южна Добруджа.¹⁴⁴ Още по-неприимливо стана позицията на Румъния. Румънският посланик в Анкара дори заявяваше, че по-добре би било страната му да се ориентира към Германия, отколкото да се откаже от Южна Добруджа. Гафенко, сигурен в английската поддръжка и насърчен в Париж, отхвърляше всяка мисъл за незабавна териториална отстъпка.¹⁴⁵

Още по-малко перспективна бе линията на спечелване на България чрез икономически улеснения.

Рендел бдително следеше германското икономическо проникване и предупреждаваше за последиците от преобладанието на райха в стопанството и търговията на България. Той докладваше за честата размяна на икономически мисии между двете страни и приемаше с недоверие успокоителните уверения на Кьосеиванов.¹⁴⁶ Особено знаменателно за него бе, че и англофилските среди се бяха примирили с мисълта, че Англия не е в състояние да помогне срещу налагащия се германски монопол.¹⁴⁷ Момчилев се оплакваше, че собственото му положение пред българското правителство е разклатено поради неуспеха му да получи икономическа помощ от Англия.¹⁴⁸

Рендел препоръча в Лондон да се създаде специално англо-българско търговско дружество, субсидирано от английското правителство, което да осигурява цени, равни на предлаганите от Германия.¹⁴⁹ Въпросът

¹⁴² Ф. О., 371, 23728, Анкара, 6. V. 1939, л. 195, 199.

¹⁴³ Пак там, л. 196 — 197.

¹⁴⁴ Пак там, 2. V. 1939, л. 150.

¹⁴⁵ Пак там, също 3. V. 1939, л. 158. 6. V. 1939, л. 197.

¹⁴⁶ Ф. О., 371, 23723, София, 21. II. 1939, 21. II. 1939, л. 9; 4. VII. 1939, л. 13, 28. III. 1939, л. 17; 6. IV. 1939, л. 28; 1. V. 1939, л. 21.

¹⁴⁷ Пак там, 5. IV. 1939, л. 24.

¹⁴⁸ Ф. О., 371, 23728, София, 22. IV. 1939, л. 111.

¹⁴⁹ Ф. О., 371, 23723, София, 5. IV. 1939, л. 25 — 26.

бе обсъден във Форин Офис. Всички бяха единодушни, че трябва да се вземат мерки, които поне да демонстрират воля за помощ. В този дух бяха и повечето конкретни предложения: да се сключи някаква по-голяма сделка, да се изпрати търговска мисия или даже икономическият съветник на правителството сър Лейт-Рос. Други възразяваха срещу безполезните жестове с психологически ефект. В края на краищата се прецени, че единственото, което може да се стори, е да се уведоми българското правителство, че след одобряването на новите експортни кредити и при сигурност, че то ще сътрудничи с другите балкански държави, Англия ще му предостави политически кредит за покупка на оръжие.¹⁵⁰ Но и към целесъобразността на такава стъпка се изразяваха съмнения. Главното съображение пак бе ефектът, който един политически кредит за България би имал в Балканската антанта.¹⁵¹ По времето, когато бе сключен секретен протокол за поръчки на военни материали в Германия за България на стойност 30 милиона лева,¹⁵² Рендел уведоми българското правителство, че Англия не би могла да му достави никакво оръжие, понеже собствените ѝ нужди били големи, а била длъжна да снабдява и съюзниците си.

Това заявление, както сам разбираше, укрепваше убеждението в официалните среди, че Германия е по-добре въоръжена и способна да произвежда повече оръжие от Англия.¹⁵³ Икономическият съветник на английското правителство Лейт-Рос, който посети Атина и Букурещ, не намери време да се отбие в София, което естествено се изтълкува зле в българските официални среди.¹⁵⁴ Вместо него през май 1939 г. отново в София бе изпратен Кенет де Корси.¹⁵⁵

Икономическите средства за въздействие се обсъдиха и по време на посещението на Гафенко в Лондон. Той разкри големия интерес на румънското правителство към изграждане на жп. съобщителна връзка: Варшава—Букурещ—София—Солун. Проектът се обсъди в съответните английски ведомства. И пак с политически и икономически пречки се обоснова неосъществимостта му. Все пак бе решено, че ако Румъния настоява, Лондон да не се противопоставя, и то главно с оглед възможностите да ѝ се окаже помощ през българска територия в случай на война.¹⁵⁶

В английския печат се появяваха статии, които отчитаха незадоволителното състояние на англо-българската търговия и разкриваха пречките за нейното развитие.¹⁵⁷ Въпросът бе поставен и в Камарата на общините. Един депутат попита министъра на търговията дали английските

¹⁵⁰ F. O., 371, 23723, София, 5. IV. 1939, л. 28; Лондон, 14. IV. 1939, л. 21.

¹⁵¹ Пак там, 371, 23728, л. 109.

¹⁵² ЦДИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 581, л. 22 в.

¹⁵³ F. O., 371, 23728, София, 14. V. 1939, л. 224.

¹⁵⁴ Пак там, 10. V. 1939, л. 186; Рендел докладва, че министърът на финансите Д. Божинов, благосклонен към развитието на англо-българската търговия, променя становището си, след като Лейт-Рос отказва да се отбие в София (F. O., 371, 23723, София, 19. VI. 1939, л. 35).

¹⁵⁵ Н. Генчев. Цит. съч., с. 39.

¹⁵⁶ F. O., 371, 23728, Лондон, 11. V. 1939, л. 133—134.

¹⁵⁷ Зора, XXI, № 6016, 6 юли 1939.

фирми са уведомен за изгодите от вноса на плодове, руди и суровини от България и дали изобщо се вземат мерки за подбуждане на по-голям интерес към този внос. Министърът обяви, че се водят преговори за увеличаване на англо-българската търговия.¹⁵⁸ Преговорите приключиха със споразумение за уреждане на стокообмена и плащанията между двете страни,¹⁵⁹ което поради започналата наскоро война не можа да окаже особено влияние.

В самото навечерие на войната английска търговска мисия посети България. Членовете на мисията на място се убедиха в искреното желание и на официалните среди да се смекчи германският икономически натиск, като се отвори път за българските стоки в Англия. Те поеа задължение да съдействуват за разширяване на пазара за български тютюн в Англия и САЩ и успяха да уговорят допълнително изкупуване на 10 милиона кг тютюн от американски фирми.¹⁶⁰ Но и върху тази спогодба неблагоприятно се отрази избухналата световна война.

Изобщо усилията за съживяване на англо-българските икономически отношения не доведоха до чувствителни промени. Нещо повече, в сравнение с 1938 г. българо-английската търговия през 1939 г. отбеляза намаление. По-късно Момчилов ще обясни пропадането на мисията си между другото и с това, че Англия не била в състояние да окаже голяма материална помощ и че не се проявило необходимото разбиране към исканията му.¹⁶¹ По този повод Форин Офис ще признае: истина е, че не успяхме да дадем на България икономическа подкрепа, нито да ѝ доставим въоръжение.¹⁶² Англия не можеше да противодействува на германския стопански монопол, пък и изобщо нямаше намерение да води стопанска война с Райха в Югоизтока. Ограничените ѝ мерки бяха предназначени да манифестират интерес и симпатия, като същевременно уверяваше Германия, че признава преобладаващите ѝ стопански интереси на Балканите, стига тя да зачита английските стратегически интереси в съседните райони. Икономическото безсилие на Англия, придружено с политическата безпомощност, фактически улесняваше натиска на Оста в България.

Влиятелни среди в Англия, а и извън нея съзнаваха безперспективността на политическия ѝ курс и апелираха към енергични и конкретни мерки. Египетският външен министър на посещение в София сподели с Рендел впечатлението си за широко разпространени антигермански чувства в страната и изрази учудването си, че западните държави не полагат сили да я спечелят и не упражняват натиск върху Румъния да направи териториална отстъпка.¹⁶³ Американският пълномощен министър в София осъждаше предубеждението, че България е вече на страната на Оста. Икономическите връзки с Германия, заявяваше той, не означават непременно политически

¹⁵⁸ Зора, № 6022, 12 юли 1939.

¹⁵⁹ ЦДИА, ф. 381, оп. 1, а. е. 159, л. 92.

¹⁶⁰ Ф. О., 371, 23730, Лондон, 8. VIII. 1939, л. 39; 9. VIII. 1939, л. 32.

¹⁶¹ Ф. О., 371, 29723, л. 38.

¹⁶² Там там, л. 35.

¹⁶³ Ф. О., 371, 23729, София, 7. VII. 1939, л. 187 — 198.

съюз. И изказваше опасения, че това предубеждение съдейства за тласкането на България към Оста.¹⁶⁴ Полковник Рос убеждаваше генералните щабове на Гърция и Турция, че ако се действа бързо, още е възможно да се спечели България.¹⁶⁵

Такива констатации и предупреждения се трупаха във Форин Офис. Лорд Ноел-Бъкстон препоръчваше да се замести практиката за гарантиране на отделни страни с предоставяне на гаранция на един балкански блок. Обстойно аргументирайки изгодите от спечелването на България, той поддържаше основателността на българските искания, подчертаваше лоялността на правителството и антигерманските настроения на преобладаващата част от общественото мнение. Предложението му бе да се обещае на България част от Добруджа, да се признаят исканията ѝ към Македония и те да се подкрепят, ако Югославия мине към Оста, да се даде уверение, че ще се изпълни обещанието за излаз на Егейско море, да ѝ се предостави икономическа помощ, за да се измъкне от германската стопанска зависимост.¹⁶⁶ Халифакс се оправда с трудностите, които английската политика среща в България, и обеща да насърчава балканското единство.¹⁶⁷

По това време председателят на Балканския комитет в Лондон сър Едуард Бойл бе получил покана да присъствува на тържествата за 50-годишнината на Софийския университет. Ноел-Бъкстон препоръча да се използва този повод, като Форин Офис даде неофициални внушения на Бойл за разговорите му в София.¹⁶⁸

Междувременно самият Бойл поиска от външнополитическия съветник на правителството Ванситарт да бъде натоварен със специално послание за София. Той препоръчваше Англия да излезе с публична декларация в полза на преустройството на балканските граници и да се изпрати официална покана до Кьосеиванов за посещение в Лондон. Ванситарт отхвърли идеята за послание. Той смяташе, че на Бойл трябва да се възложи само да подпомага усилията на Рендел.¹⁶⁹ Така и бе сторено. Инграм прие Бойл, изясни му английската политика за балканско единство и мъчнотиите пред англо-българската търговия и го посъветва в разговорите в София да се ръководи от указанията на Рендел.¹⁷⁰

Полковник Хор, бивш отговорен служител във военното министерство, запозна Форин Офис със своя план за спечелване на България: Англия да купи Дедеагач от Гърция и го подари на България при условие, че се присъедини към Балканската антанта; да се упражни натиск за разумен българо-румънски компромис по добруджанския въпрос. Инграм обяви това предложение за неосъществимо и опасно по възможните си последици.¹⁷¹

¹⁶⁴ F. O., 371, 23728, Лондон, 10. IV. 1939, л. 186.

¹⁶⁵ Пак там, Анкара, 8. V. 1939, л. 229; 26. V. 1939, л. 243.

¹⁶⁶ Пак там, Лондон, 28. IV. 1939, л. 165 — 167.

¹⁶⁷ Пак там, 10. V. 1939, л. 170 — 171.

¹⁶⁸ Пак там, 28. IV. 1939, л. 164.

¹⁶⁹ Пак там, л. 173—174; 4. V. 1939, л. 175, 179—180.

¹⁷⁰ Пак там, 16. V. 1939, л. 177.

¹⁷¹ F. O., 371, 23729, Лондон, 12. VI. 1939, л. 36; 20. VI. 1939, л. 37.

Положението на България се постави на разискване и в английския парламент. В хода на дискусиата за европейското положение се наблегна върху значението на България за балканското единство и необходимостта да се задоволят исканията и. Морган Филипс-Прайс попита министър-председателя дали възнамерява да обсъди мерки за разрешаване на висящите въпроси между България, от една страна, и Гърция и Румъния, от друга, и по-специално — на българските искания за Добруджа и излаз на Егея. Чембърлейн отговори с официалната, неангажираща теза: правителството отдава най-голямо значение на балканското единство, но смята, че то трябва да се осъществи чрез преговори между заинтересованите страни. Филипс-Прайс попита дали някоя балканска страна е поставяла този въпрос пред английското правителство. Чембърлейн се отклони от отговор.¹⁷² Бен Рейли се интересуваше дали Англия не смята за необходимо да предложи посредничеството си за българо-румънски преговори. Чембърлейн използва пак мъглива формулировка: правителството желае всички трудности да се разрешат, но дали да предложи посредничеството си е въпрос, който трябва да се обсъди.¹⁷³

В Камарата на лордовете думата взе лорд Семпил. Той апелира за финансова и търговска помощ на балканските държави, за запазване на тяхната икономическа независимост. В противен случай, предричаше той, Германия би оглавявала голям политически и стопански блок от Балтика до Черно море, който ще заплаши имперските съобщения.¹⁷⁴ Семпил бе подкрепен от лорд Страболджи и лорд Ноел-Бъкстон. В началото на речта си Ноел-Бъкстон разви официалните гледища за легитимността на германското стопанско надмощие в Балканите, че Англия няма за задача да обединява балканските държави срещу Германия, а само да им помогне да запазят независимостта си. По-нататък той се спря на поведението спрямо България и в това отношение се разграничи от официалната политика. Ноел-Бъкстон осъди тенденцията да се пренебрегва България, понеже била малка страна, а в миналата война — във вражеския лагер. Напомни, че „четвърт от българската територия е под чужда власт“, за да препоръча свой план: Англия да даде търговски и финансови улеснения на Гърция и Румъния, които от своя страна да направят териториални отстъпки на България. В Камарата на лордовете представителят на правителството отговори с неангажираща фраза: всички министри разбират добре значението на България и на останалите балкански страни.¹⁷⁵

Разтревожен от парламентарната дискусия, румънският пълномощен министър веднага поиска обяснение от Форин Офис. Той остана напълно удовлетворен, когато бе уведомен за твърдото становище на правителството, че повдигнатите въпроси трябва да се решат от заинтересованите страни.¹⁷⁶

¹⁷² Ф. О., 371, 23729, 1. V. 1939, л. 156; ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 644, Лондон, 2. V. 1939, л. 38.

¹⁷³ ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 996, Лондон, 3. V. 1939, л. 97.

¹⁷⁴ Пак там, 2. V. 1939, л. 39, 87.

¹⁷⁵ Пак там, л. 39 — 40, 42, 90.

¹⁷⁶ Ф. О., 371, 23728, Лондон, 2. V. 1939, л. 152.

Изключителна активност проявяваше английският пълномощен министър в София. Пред българските официални лица той трябваше да обяснява и оправдава английската политика, да разсейва неблагоприятното отражение от нея върху общественото мнение, да отхвърля упреците, че въздържаността към България се дължи на натиска на съседните държави. В същото време в Лондон доказваше, че мнозинството от българския народ е за добри отношения с Англия, че английската кауза не е окончателно загубена. Той опровергаваше твърденията на Букурещ и Атина, които намираха почва в Париж и Лондон, че България е ориентирана към Оста. Българските ръководители според него не биваше да вдъхват по-малко доверие от ръководителите на други държави и не заслужаваха да бъдат обект на специално подозрение. Аргументирано предупреждаваше срещу опасните последици от евентуално присъединяване на България към Оста. Без да оспорва оформеното в Лондон становище по българските искания, той пледираше английската политика да не се базира върху недоверието и върху предубеждението.¹⁷⁷ Отговорът на Форин Офис отново и красноречиво разкриваше ролята на становището на съседните на България държави за английското поведение към нея. Въпросът не е какво ние мислим за България и ръководителите ѝ — пише Инграм на Рендел, — а какво непосредствените ѝ съседи мислят. Не Англия, а България трябва да разсее подозренията, които дълго време е създавала. Безполезно е да я обявяваме за агне, ако съседните страни са убедени, че е вълк. Това само би прехвърлило върху нас тяхното недоверие към България.¹⁷⁸

Следователно преди всичко трябваше да се въздействува върху държавите от Балканската антанта. Турция споделяше загрижеността на Лондон, съгласяваше се да прокара внушенията му, но гледаше да не компрометира приятелството си с Румъния. Ала последователността на английската дипломация затрудняваше постъпките на Анкара. Сарачоглу се оплакваше, че при преговорите с Гафенко английското правителство въпреки обещанията си не му е помогнало достатъчно. Румънската непримиримост намираше пълната подкрепа на Гърция. Гръко-румънската пропаганда развиваше един основен мотив: понеже след Мюнхен България е подновила ревизионистичната си кампания, не бива да ѝ се оказва никакво доверие и може да се респектира само чрез сила.¹⁷⁹ Почти едновременно министър-председателите на двете страни публично се изказаха за неприкосновеност на съществуващите граници.¹⁸⁰ По повод англо-турските консултации за отношението към България гръцкото правителство изрази безпокойството си пред Форин Офис. България бе обвинена, че изнудва съседите си, че влошава положението на Балканите и че действа под диктовката на Оста. Декларирайки, че е готово да даде икономически излаз на Егея, но че ще отстоява териториалната цялост, гръцкото правителство настояваше Англия и Франция да не насърчават българските искания и да вземат ясно становище против тях.¹⁸¹

¹⁷⁷ Ф. О., 371, 23728, София, 14. V. 1939, л. 224, 225; 18. VI. 1939, л. 213—215; 25. V. 1939, л. 296.

¹⁷⁸ Пак там, Лондон, 25. V. 1939, л. 217 — 218.

¹⁷⁹ Пак там, София, 19. V. 1939, л. 213 — 214.

¹⁸⁰ Пак там, Букурещ, 8. V. 1939, л. 167; Анкара, 19. V. 1939; л. 236.

¹⁸¹ Пак там, Лондон, 1. V. 1939, л. 144.

Доколкото спрямо Югославия не се отправяха пряко претенции, югославското правителство не възразяваше срещу известно удовлетворяване. Но подозренията му към българската политика не намаляваха и то не пропускате случай да я злопостави.¹⁸²

По традиция Франция поддържаше недоверието на държавите от Балканската антанта спрямо България. Френският военен аташе в София майор дьо Робан пледираше за изменение на официалното френско становище по българския въпрос. Като се аргументираше с интересите на Румъния, той препоръчваше румънското правителство да обещае бъдещи разговори за отстъпки в Южна Добруджа срещу задължения на България да влезе в Балканската антанта, да сключи военен съюз с Румъния и ѝ обещае помощ в случай на унгарска интервенция.¹⁸³ Дори тази плаха препоръка не бе одобрена в Париж. Френският посланик в Лондон уведоми Форин Офис, че правителството му смята за трудно спечелването на България.¹⁸⁴ Според министър-председателя Даладие българското правителство не заслужавало никакво доверие.¹⁸⁵ Сарачоглу бе узнал, че Гафенко, който след Лондон посети Париж, бил насърчен от френските ръководители да не прави териториални концесии.¹⁸⁶

Подозирано или открито обвинявано, че е в таен съюз със страните от Оста, българското правителство не получаваше подкрепа и от тях. Германия се старееше да укрепва влиянието си и в България, и в Румъния и отбягваше да вземе позиция по добруджанския въпрос.¹⁸⁷ По това време Кьосеиванов се оплакваше пред Рендел, че германците водят кампания срещу него, говорейки, че докато е на власт, България няма да получи никаква територия. Той се опасяваше, че при подходящи условия ще се организира свалянето му и назначаването на прогерманско правителство.¹⁸⁸

Открито демонстрира интереса си към положението на Балканите и Съветския съюз. Заместник-комисарят на външните работи В. П. Потьомкин посети Анкара с предложение за турско-съветски пакт в рамките на общия фронт срещу фашистката агресия. Турските ръководители не дадоха определен отговор.¹⁸⁹ На път за Анкара Потьомкин се отби в София и Букурещ, където се обяви за балканско сътрудничество и за уреждане на българо-румънските отношения.¹⁹⁰ Пред него Кьосеиванов апелира да се направи нещо, за да не се допусне българското обществено мнение да стане жертва на илюзорните обещания на Оста. Това „нещо“ бе Южна Добруджа, срещу което поемаше задължение за неутралитет

¹⁸² Ф. О., 371,23729, Белград, 16. VI. 1939, л. 260 — 261.

¹⁸³ Ф. О., 371,23721, София, 22. IV. 1939, л. 131.

¹⁸⁴ Пак там, Лондон, 11. V. 1939, л. 207.

¹⁸⁵ Пак там, София, 19. V. 1939, л. 207.

¹⁸⁶ Пак там, Анкара, 2. V. 1939, л. 150.

¹⁸⁷ Пак там, Лондон, 5. V. 1939, л. 260 — 261.

¹⁸⁸ Ф. О., 371,23729, София, 15. VI. 1939, л. 147; И. Д и м и т р о в. Цит. съч., с. 313, 335.

¹⁸⁹ История внешней политики СССР. Т. I, с. 413.

¹⁹⁰ Ф. О., 371, 23728, Анкара, 6. V. 1939, л. 199—200; S i r Н. K n a t c h b a l l - H u g e s s e n. Op. cit., p. 154.

в случай на война.¹⁹¹ По принцип съветското правителство поддържаше основателността на искането за Южна Добруджа. Но в конкретния случай не бе склонно да го приеме като предварително условие за балканско единодействие срещу фашистката агресия. Още повече, че от българска страна не се обещаваха нищо повече от неутралитет.

От всичко това за българската политика произтичаха няколко извода: съседните държави ще се съпротивляват докрай срещу всяко нарушаване на статуквото; промяна в поведението им може да настъпи само в изключителни обстоятелства и при явен и пряк натиск на една или друга велика сила; нито една велика сила не бе склонна в съществуващата обстановка открито да подкрепи българските искания и да упражни натиск за приемането на което и да е от тях; следователно, без да се отказва от ревизионистичната си програма, българското правителство трябваше да избягва всякакви задължения към великите сили, докато някоя от тях не намери собствен интерес в подкрепата на България.

* * *

През май в европейската обстановка настъпиха нови промени, които отбелязаха важен етап към назряващата война. Англо-турското сътрудничество, в чиито рамки се развиваше и паралелната политика на двете страни по българския въпрос, се подчерта с подписаната на 12 май англо-турска декларация. Тя съдържаха специален пункт за взаимно сътрудничество и помощ в случай на агресия, която би пренесла войната в Средиземноморието.¹⁹² Последвана от аналогична френско-турска декларация, подписана на 23 юни, тя представляваше крупен успех на усилията за обвързване на Турция със западната политика. Момчилов уведоми Форин Офис, че българското правителство не разглежда декларацията като насочена срещу България.¹⁹³ Кьосеиванов се надяваше, че задълженията, поети от Турция към небалканска сила, ще засегнат тежко Балканския пакт и по-специално ще се отразят неблагоприятно върху отношението на Гърция към Турция.¹⁹⁴

¹⁹¹ F. O., 371,23728. София, 8. V. 1939, л. 183 — 184. Сведенията за отношението на Потьомкин към българската политика са противоречиви. В мемоарите си Гафенко твърди, че Потьомкин споделя в Букурещ мнението си, че България не изглежда склонна да се сближи със съседите си, и предупреждава да не ѝ се правят никакви концесии, докато не покаже желание да влезе в Балканската антантата (G r e g o i r e G a f e n c u, Préliminaires de la guerre à l'Est. De l'Accord de Moscou (21 août 1939) aux hostilités en Russie (22 juin 1941), Paris, 1945, p. 289—290). Сарачоглу информира Хюгесън, че Потьомкин е говорил в София много твърдо (F. O., 371, 23728, Анкара, 15. V. 1939, л. 211). На тази версия противоречат ред други документи. Рендел няма впечатление, че съветският дипломат е говорил много твърдо в София (пак там, София, 2. VI. 1939, л. 250). Според италианския пълномощен министър в София разговорът по добруджанския въпрос между Кьосеиванов и Потьомкин е бил само в информативен дух (I Documenti Diplomatici italiani, VIII serie, volume XII, Roma, 1953, p. 100). Лично Потьомкин съобщава на българския пълномощен министър в Москва, че е посъветвал румънското правителство да направи концесия в Южна Добруджа (F. O., 371, 23728, София, 2. VI. 1939, с. 250).

¹⁹² Л. Ж и в к о в а. Цит. съч., с. 159 и сл.; S i r Н. K n a t c h b u l l - H u g e s s e n. Op. cit., p. 147—148.

¹⁹³ F. O., 371,23728, Лондон, 5. VI. 1939, л. 262.

¹⁹⁴ DDI, VIII, XII, с. 98 — 99.

На 22 май в Берлин външните министри на Германия и Италия подписа т. нар. Стоманен пакт, който предвиждаше обща политика на двете страни, основана върху взаимни военни задължения и определени сфери на влияние. Фашистката агресивна коалиция доби и организационни форми, с което заплахата от война още повече нарасна. Преговорите между Англия, Франция и Съветския съюз създаваха впечатление, че в скоро време ще се оформи и антифашистката коалиция.

И Оста, и англо-френският блок умножаваха усилията си, за да форсират ориентацията на България. Българското правителство отклони внушението на Италия за присъединяване към Оста.¹⁹⁵ От своя страна Англия бе загрижена да не загуби окончателно България поради неуспеха на постъпките на Сарачоглу.¹⁹⁶ Надеждата сега се възлагаше на посещението на Гафенко в Анкара, предвидено за 17 май.

Сарачоглу възнамеряваше да обсъди с румънския външен министър преди всичко икономическите средства за привличане на България. Но същевременно, доколкото в Лондон Гафенко бе резервирал за срещата в Анкара окончателното си решение по добруджанския въпрос и не бе напълно отхвърлил идеята за едно обещание за разрешаването му след войната, Сарачоглу се готвеше и в това отношение да потърси някакъв компромисен изход.¹⁹⁷

Английският посланик в Анкара, осведомен за решението на Форин Офис да не подкрепя българските искания, се намираше в раздвоение. От една страна, споделяше съображенията, с които се обосноваваше румънската непримиримост. От друга — съзнаваше, че е по-изгодно да се даде удовлетворение на България, отколкото тя да премине на страната на Оста. Англия според него трябваше да подкрепи усилията на Сарачоглу, ако тази подкрепа е в състояние да наклони взетите. Той настояваше да му се дадат конкретни указания, каква линия да следва към намерението на Сарачоглу да повдигне пак пред Гафенко териториалния въпрос.¹⁹⁸

Така отношението към България стана отново предмет на обсъждане във Форин Офис. Лансира се идеята Сарачоглу да сондира дали София е готова да изостави другите си искания, ако незабавно или в определен срок получи Южна Добруджа. Само при положителен резултат от този сондаж Англия би трябвало да се намеси, като се нагърби да убеди румънското правителство да направи жертва в общ интерес.¹⁹⁹ В указанията си до Хюгесън Форин Офис изрази скептицизъм към успеха на новото на-

¹⁹⁵ И. Димитров. Цит. съч., с. 317.

¹⁹⁶ *F. O.*, 371,23278, Лондон, 11. V. 1939, л. 202.

¹⁹⁷ Пак там, Анкара, 6. V. 1939, л. 195—200. *Sir H. Knatchbull-Hugess* e n. *Op. cit.*, p. 155.

¹⁹⁸ *F. O.*, 371,23728, Анкара, 2. V. 1939, с. 148 — 149; 6. V. 1939, л. 200, 201.

¹⁹⁹ Пак там, Лондон, 6. V. 1939, с. 151.

чинание на Сарачоглу. Внущаваше се друга тактика: турското правителство да използва времето до пристигането на Гафенко в Анкара, за да сондира дали българското правителство би изоставило другите си искания, ако Румъния обещае да обсъди възможността за териториална концесия в Южна Добруджа — незабавно или в определен срок, — а Гърция предостави свободна зона в Солун; в случай, че сондажът разкрие изгледи за успех, да информира другите членове на Балканската антанта за възможността да се започнат преговори за влизане на България в антантата върху тази база. Изтъкваше се, че английското правителство отдава голямо значение на разговорите в Анкара, и то с оглед на целта за привличане на България в Балканската антанта. То изразяваше готовност да подкрепи концесия на Румъния в Добруджа. Но преди да приключи посещението на Гафенко, инструкции до Хюгесън в този смисъл нямаше да се изпратят. Хюгесън бе натоварен само да заяви, че Англия не ще насърчава българските териториални амбиции, без това да означава, че не би подкрепила предложения и за териториални концесии от един или друг член на Антантата. Не насърчаваме София — заключаваше телеграмата, — но сме готови да подкрепим всеки мъдър акт, който Балканската антанта е склонна да обсъди.²⁰⁰ Позицията, както се вижда, бе старата: разрешението да се намери от балканските държави, които трябваше да знаят, че Лондон би одобрил и териториална ревизия. В случая важно бе само признанието за мъдростта на един акт на териториална концесия. Но упоритото нежелание на Англия да се ангажира дори с официално заявление в Анкара за значението, което отдава на влизането на България в Балканската антанта отново би затруднило мисията на Сарачоглу. Хюгесън напомни за разочарованието, което турският външен министър бе изпитал, когато Форин Офис се бе въздържал да изрази чрез Гафенко ясно становище за привличане на България, и предложи посещението в Анкара да се поотложи, а през този интервал Лондон да упражни въздействието си за положителен резултат от разговорите.²⁰¹

Форин Офис разглеждаше посещението на Гафенко в Анкара като критичен момент в политиката за привличане на България и с оглед на това дискретно насърчаваше турската инициатива за разрешение върху основата на условни концесии от страна на Румъния. Но преобладаваше мнението, че прекален оптимизъм не бива да се проявява. На френския посланик в Лондон бе обяснено, че Англия се колебае да упражни натиск върху страна, спрямо която се отправят претенции, и затова е предоставила инициативата на Турция и я насърчава да не се отказва, макар изгледите за успех да са малко.²⁰²

Българското становище не будеше никакво съмнение и се изразяваше достатъчно открито. Атмосферата се утежни от убийството на няколко българи в Добруджа. Не секваше печатната кампания в полза на териториалните искания и в духа на официалната линия, изложена в речта на Кьосеиванов пред парламентарната комисия. Като се позоваваше на тази кампания, българският пълномощен министър в Анкара Т. Христов на-

²⁰⁰ Ф. О., 371, 23728, 11. V. 1939, л. 202—204.

²⁰¹ Пак там, Анкара, 19. VI. 1939, л. 236.

²⁰² Ф. О., 371, 23726, л. 265, 269; Лондон, 11. V. 1939, л. 207; 23. V. 1939, с. 219.

стояваше пред Сарачоглу и Хюгесън да се даде удовлетворение на общественото мнение. Сарачоглу подхвърли, че това общественото мнение е организирано от правителството.²⁰³ Пред един френски кореспондент Къосеиванов напомни, че България се е отказала от претенциите си към Турция и Югославия, за да уреди отношенията си с тези страни, но че с Румъния и Гърция споразумение не се е постигнало. Той аргументира искането за Южна Добруджа и възкликна: всички мирни договори са вече исторически спомен. Само България ли трябва вечно да им се подчинява.²⁰⁴ Пред друг френски журналист Ст. Мошанов изказа съжаление за неблагоприятния обрат на българо-румънските отношения и също настоя върху искането за Южна Добруджа.²⁰⁵ С убийствата в Добруджа Къосеиванов оправда неучастието на български представител в икономическата конференция на Балканската антанта. Той се оплака пред Рендел, че въпреки обещанията си румънското правителство не е направило нищо за анкетиране на инцидента и наказване на виновниците.²⁰⁶

Влошаването на българо-румънските отношения тъкмо преди посещението на Гафенко в Анкара бе лошо предзнаменование за мисията на Сарачоглу. Но въпреки всички неблагоприятни фактори той държеше да не се пропуска и най-дребната възможност за споразумение.²⁰⁷ В това отношение се позоваваше и на убеждението на турския генерален щаб, че трябва да се задоволи България.²⁰⁸ Английският пълномощен министър в Букурещ обвини полковник Рос, че е повлиял за това убеждение. Хюгесън отхвърли категорично обвинението, като подчерта, че самият Генерален щаб е изменил предишното си мнение против концесии на България.²⁰⁹ Рендел продължаваше да настоява пред Форин Офис да се подтикне Румъния за малки жертви.²¹⁰ За английското военно министерство неутралитетът на България би бил недостатъчен, и препоръчваше да се осигури съюзът.²¹¹ Предимствата на този съюз се аргументираха от английския военен аташе в България с оглед значението на българската войска в сътрудничество с турската, гръцката и румънската и на българската територия за подпомагане на Югославия и главно на Румъния.²¹² Без да оспорва стратегическата изгода от една неутрална или съюзническа България, английският пълномощен министър в Белград Кямбъл се спираше главно на трудностите в това отношение: опасенията на останалите балкански страни, че една разумна концесия би увеличила само апетитите на българското правителство. Затова Форин Офис трябваше да окаже само най-общо насърчение, без да създава впечатление, че поема ини-

²⁰³ F. O., 371, 23728, л. 233, 239; Анкара, 19. V. 1939, л. 233, 239.

²⁰⁴ Paris-Soir, le 31 mai 1939. Пред Рендел Къосеиванов заявява, че в интервюто неговите думите са предадени невярно (F. O., 371, 23729, София, 9. VI. 1939, л. 11).

²⁰⁵ La Parole Bulgare, 4. VI. 1939.

²⁰⁶ F. O., 371, 23728, 2. VI. 1939, л. 248; F. O., 371, 23728, София, 15. VI. 1939, л. 61.

²⁰⁷ F. O., 371, 23728, Анкара, 19. V. 1939, 19. V. 1939, л. 233 — 234, 239.

²⁰⁸ Пак там, 371, 23729, Букурещ, 2. VI. 1930, л. 2; Анкара, 17. V. 1939, л. 95.

²⁰⁹ F. O., 37, 23729, Букурещ, 2. VI. 1930, л. 2; Анкара, 17. V. 1939, л. 95.

²¹⁰ F. O., 371, 23728, София, 5. VI. 1939, л. 154.

²¹¹ F. O., 371, 23729, Лондон, 23. VI. 1939, л. 154.

²¹² F. O., 371, 23728, Белград, 6. VI. 1939, л. 264.

циатива, нито че се стреми да вмъкне целия балкански блок в английската система.²¹³ Близко до Кямбъл бе становището на Хор — английския пълномощен министър в Букурещ. И той смяташе, че България не би била спечелена, ако ѝ се отстъпи Южна Добруджа, пък дори и териториален излаз на Егея. Като изход от положението подновяваше предишната си идея: в случай на унгарски ултиматум и нападение Румъния да предложи отстъпването на Южна Добруджа срещу влизането на България в Балканската антанга. Но пак предупреждаваше да не се натрапва никакъв съвет на румънското правителство за отстъпване на Южна Добруджа.²¹⁴

Форин Офис запозна пълномощните министри в балканските страни с предложението на Хор. Рендел фактически го отхвърли; според него една румънска отстъпка под натиск на унгарски ултиматум или нападение би била безполезна. Кямбъл намираше, че планът заслужава да се проучи. Хюгесън и Палайрет — пълномощният министър в Атина — не вярваха в успеха му.²¹⁵

Първоначалното намерение на Форин Офис бе да изпрати инструкция до Хюгесън, в която да се изрази надежда, че след неуспешния опит в Лондон посещението на Гафенко в Анкара предоставя добра възможност пред Сарачоглу отново да повдигне българския въпрос и да се подчертае необходимостта от известни жертви за разрешаването му. Телеграмата бе подготвена, когато се получи мнението на Кямбъл за неполитичността на всяка английска инициатива. Инструкцията до Хюгесън бе бързо пре-редактирана. Сарджант предупреди да не се отнема ръководството на дискусиата от турското правителство и да не се внушават решения, които Сарачоглу би представил като изхождащи от английското правителство.²¹⁶ Очевидна бе загрижеността да не излезе, че Англия проявява благосклонност към България за сметка на Гърция и Румъния. Форин Офис нямаше нищо против едно споразумение за Южна Добруджа. Но по искането за излаз на Егея — което в пропагандата на София все по-често се издигаше като равностойно на искането за Южна Добруджа — поддържеше безрезервно гръцкото становище: изключване на териториална концесия, разрешение върху базата на Ньойския договор за икономически излаз, въпреки че опитите за разрешение върху тази база досега бяха останали напразни.²¹⁷

При това положение бе решено: а) да се инструктира Хор да посети Гафенко и като се позове на изменените обстоятелства вследствие на итало-германския договор, англо-турската декларация и преговорите със СССР, да го убеди в ролята на България; б) да се инструктира Хюгесън още веднъж да подчертае пред Сарачоглу значението, което английското правителство отдава на сътрудничеството на България, като предоставя обаче инициативата на балканските страни.²¹⁸ В телеграмата

²¹³ Ф. О., 371, 23728, 7. VI. 1939, л. 274.

²¹⁴ Пак там, Букурещ, 2. VI. 1939, л. 280 — 282; Ф. О., 371, 23729, Букурещ, 2. VI. 1939, л. 2.

²¹⁵ Ф. О., 371, 23729, Лондон, 26. VI. 1939, л. 90.

²¹⁶ Ф. О., 371, 23729, л. 271 — 272.

²¹⁷ Пак там.

²¹⁸ Ф. О., 371, 23729, Лондон, 23. VI. 1939, л. 153.

до Хор по-конкретно се казваше: да напомни на Гафенко преди заминаването му за промените в европейската политика след срещата в Лондон, които позволяват отново да се обсъди българският проблем; да посочи, че английското правителство все повече се убеждава в необходимостта от една българска политика в съответствие с политиката на Балканската антанта или поне с политиката на Гърция, Турция и Румъния, а в краен случай — в необходимостта поне от неутралитет на България в случай на война; да изкаже разбиране по отношение на трудността за Румъния да направи концесия, но и вяра във възможността за подобна концесия и най-вече да изрази надежда, че румънският външен министър и неговият турски колега ще проучат всеотдайно българския въпрос, без да изключват всяка постъпка, която би допринесла за общата сигурност.²¹⁹ Хор изпълни веднага указанията. Гафенко го увери, че създава напълно значението на въпроса, но всяка дискусия за териториална концесия обяви за грешка. Неговият план бе да предложи на София размяна на населението, специални улеснения за износ на произведенията от Южна Добруджа за България и изменения в статута за малцинствата.²²⁰ Рендел аргументирано изтъкна несъстоятелността на този план и доказа, че той не е в състояние да постигне целта — спечелването на България.²²¹

Въпреки мнението, че посещението на Гафенко в Анкара ще е от решаващо значение за осъществяване на гаранциите, дадени на Румъния, и за общобалканско споразумение с участието на България, Форин Офис не можа да отиде по-далеч от изпращането на най-общи и неангажиращи внушения до Букурещ и Анкара. Гафенко от своя страна потегли на път с категорично становище против всяко споменаване даже на териториална концесия и с предложение, чието предназначение бе само да прехвърли върху България вината за непостигнатото споразумение.

Успоредно с дискусиите в дипломатическите канцеларии поведението на България се обсъждаше и в ръководните английски военни среди. В Лондон бяха повикани военните аташета в страните от Източна Европа и Източното Средиземноморие. Целта бе да се преценят отбранителните възможности на този район и специално военната роля на Турция. Според аташетата първостепенната задача на турската отбранителна политика в случай на война ще е защитата на Тракия и Проливите. С това те обясняваха и голямото значение, което в Анкара се отдава на опита да се спечели България.²²³ Във основа на обсъжданията бе изготвен доклад до Комитета за имперска отбрана, в който се излагаха стратегическите положения на Балканите в зависимост от поведението на България.²²³

С оглед на общата цел на англо-френската стратегия — Германия да бъде заставена да воюва на два фронта в една бъдеща война — се поставяше задачата за изграждането на траен и солиден фронт на Изток. Шансът за такъв фронт се преценяваше за малък, ако не се разчита на съдействието на Съветския съюз или пък ако България е във вражеския лагер.

²¹⁹ F. O., 371,23728, Лондон, 8. VI. 1939, л. 256 — 257.

²²⁰ F. O., 371,23729, Букурещ, 9. VI. 1939, л. 5; Лондон, 23. VI. 1939, л. 41.

²²¹ Пак там, София, 10. VI. 1939, л. 7.

²²² Пак там, Лондон, 12. VI. 1939, л. 41.

²²³ Пак там, Лондон, 10. VI. 1939, л. 50—51.

От друга страна — българското сътрудничество се разглеждаше като условие, което би позволило на Румъния да окаже значителна съпротива срещу агресията, на Югославия — да укрепи връзките си с балканските държави, а на Турция — да се отърве от грижата за Тракия; Гърция, Румъния и Югославия биха получили помощ от Турция и България, а дори ако Оста разгроми Румъния и Югославия, мъчно би проникнала към Дарданелите, без да разчита на България.

Всички тези съображения водеха до заключението за България като ключ на балканското положение. Следователно, ако тя се присъедини към Балканската антанта, Англия ще разполага със значителна дълбочина на отбраната си в Югоизтока, а Оста не ще може да упражни натиск върху Турция дори чрез въздушни атаки. Ако България е вражеска, ще бъде трудно да се парира офанзивата срещу Дарданелите, а Гърция не би издържала на комбинирана българо-италианска акция към Егея.

Общото заключение в доклада бе: ако България се присъедини към Оста, военното положение на Англия в Източна Европа и Източното Средиземноморие ще отслабне опасно, ако подкрепи Балканската антантата — английското стратегическо положение ще получи здрава основа.²²⁴

Оттук следваше да се вземе отношение към цената, която би осигурила благоприятния за Англия вариант. В специален меморандум на военното министерство се степенуваха българските териториални претенции: Южна Добруджа, излаз на Егейско море, малки райони покрай българо-югославската граница (става дума за Западните покрайнини). Констатираше се, че искането за Македония напоследък не се издига, и се изказваше предположение, че населението в тази област, макар и българско, с течение на времето ще се претопа.

За най-важно и най-обосновано етнически и исторически се приемаше искането за Южна Добруджа. Румъния според мемурандума разбирала справедливостта му, но се оправдавала с опасенията да не насърчи България към други искания и да не предостави прецедент на унгарския ревизионизъм. Отчиташе се, че Гърция не желае да отстъпи никаква територия, която би я откъснала от Турция, и че Югославия не е съгласна да отслаби стратегическото си положение. Изводът бе, че разрешение на българския проблем от балканските държави е немислимо. Тези държави не вярват, че привличането на България ще засили балканския блок, че тя ще помогне с оръжие срещу военната заплаха над балканската сигурност. Затова достатъчно било да се установи икономическо сътрудничество с България и само ако тя докаже добрите си намерения — да се направят евентуално гранични поправки.

Меморандумът разкриваше стратегическото положение на България: тя заема централно място в съобщенията между членовете на Балканската антантата; ако е приятелска — ще може да се построи жп. линия, свързваща българските и гръцките пристанища, и мост на Дунав, с което биха се осигурили алтернативни съобщения с Румъния; българската войска, разполагаща в мирно време с 60 хиляди войници, но в случай на война е в състояние да мобилизира сила, която съответно на населението на страната, би била по-голяма от войската на другите балкански държави

²²⁴ Ф. О., 371, 23729, Лондон, л. 52—54.

(14 дивизии срещу 28 на Турция, 26 на Румъния, 20 на Югославия и 15 на Гърция); българският войник е добър, вероятно равен на турския и югославския, но по-добър от гръцкия и румънския.

Тъй като България е обкръжена от четирите държави на Балканската антанта, се очаква в случай на война да бъде неутрална, докато се убеди коя страна ще загуби. Неутрална, но потенциално вражеска България би представлявала сериозна стратегическа неизгода за Балканската антанта, която ще е длъжна да задържи на границите ѝ сериозни сили (4 румънски дивизии, 4 гръцки, 6 турски).²²⁵

Документите на военното министерство се посрещнаха доста критично във Форин Офис. Възраженията бяха, че се подценява искането за Македония, че не се взема пред вид присъствието на небългарско население в Добруджа и пр.²²⁶ Спрямо доклада до Комитета за имперска отбрана бяха отправени обвинения, че е внушен от полковник Рос, смятан за привърженик на българските тези по добруджанския въпрос. Оспорваха се някои твърдения за качеството на българската военна сила, за взаимозависимостта между поведението на България и Югославия и пр. Форин Офис се съгласяваше с оценката за България като ключ на балканското положение. Ала главният въпрос бе на каква цена може да се осигури българското сътрудничество. И тази цена трябваше да се определи върху основата на аксиомата, че за Англия Балканската антанта е по-важна от България. Обръщаше се внимание, че с предоставените безусловно гаранции на Румъния и Гърция английското правителство няма право да налага концесии, а може само да отправя съвети и препоръки в общ политически и стратегически интерес. Отчитаха се, че гарантираните страни не показват готовност да разискват въпроса за концесии, че никаква отстъпка не биха направили, докато не се стигне до конкретни форми на общата политика в Балканската антанта. Предложенията за размяна на населението, гаранции на малцинствата и търговски улеснения се преценяваха като безполезни. Смяташе се, че България се интересува от незабавни отстъпки.

След всички тези съображения се потвърждаваше отново линията за разрешаване на българския проблем без английска инициатива. Подалеч от съвети не биваше да се отива. Само в случай, че разговорите в Анкара вземат благоприятен обрат, можеше да се предложи на Сарачоглу споразумение върху основата на отстъпване част от Южна Добруджа след края на войната или в определен срок срещу благосклонния неутралитет на България.²²⁷

Обсъжданията във Форин Офис ставаха по време, когато Гафенко се намираще вече в Анкара. Общите заключения от тях бяха изложени в един документ, озглавен „Стратегическото положение на България“ и предназначен за държавния секретар във връзка със заседанието на външнополитически комитет на кабинета.

Комитетът се събра на 13 юни в резиденцията на министър-председателя. На обсъждане се постави докладът на военното министерство;

²²⁵ Ф. О., 371, 23729, 12. VI. 1939, л. 15—22.

²²⁶ Пак там, л. 12—13.

²²⁷ Пак там, л. 39—42.

който съдържаеше съображения от военен характер, без да предлага политическо решение. Халифакс го оцени като полезен, но подчерта, че заключенията му не засягат общата политика. Потвърждавайки максимата за приятелството на Балканската антанта като по-важно от приятелството на България, той се противопостави на всякакъв натиск спрямо Гърция и Румъния за териториални отстъпки.²²⁸ Това мнение бе потвърдено от комитета.

Така разговорите в Анкара, на които се възлагаше голяма надежда, предварително бяха обречени на провал. Българското правителство недвусмислено бе дало да се разбере, че в случай на война би запазило неутралитет, но при никакви условия не би заело антигерманска позиция чрез присъединяването си към един политически съюз на балканските държави; то издигаше определени териториални искания като условие за уреждане на междубалканските отношения. Това условие категорично се отхвърляше от Румъния и Гърция, пряко засегнати от исканията, а Англия, субективно благосклонна за териториални отстъпки, обективно подкрепяше румънската позиция.

За Анкара Гафенко потегли на 9 юни. При отпътуването си произнесе реч, която представляваше ново потвърждение на линията на неотстъпчивост. В София естествено впечатлението бе лошо.²²⁹

В турската столица Гафенко пристигна на 11 юни. На следния ден преговорите започнаха. За съдържанието им съдим от съобщенията, които Сарачоглу редовно правеше на Хюгесън.

Дватама външни министри изхождаха от убеждението, че България не ще се съгласи да преговаря по други въпроси, докато не се постигне споразумение по добруджанския, и че неутралитетът ѝ може да се осигури, след като се удовлетвори и други нейни искания. Във връзка с това Гафенко декларира, че няма да дискутира с българското правителство, нито ще обещава концесии като условие за влизането на България в Балканската антанта или за неутралитета ѝ. Но не изключи възможността да обсъди добруджанския въпрос, даже очерта и евентуална териториална концесия, която би приел, но само след като България влезе в Балканската антанта. Сарачоглу се солидаризира с гледището му.²³⁰ Пред Хюгесън, който изрази интереса на Англия към участието на България в Балканския пакт, Гафенко поднови идеите си за размяна на населението и за икономически улеснения.²³¹

Очевидно Гафенко бе дошъл в Анкара с твърдото намерение да отхвърли турските внушения, зад които тайно стоеше Англия. Това се потвърждава и от разговора му с Хор в Букурещ, и от разговорите му с Хюгесън и Сарачоглу в Анкара. Още щом се запозна с плана му за икономически улеснения и размяна на населението, Форин Офис предрече, че резултат не може да се очаква. А по повод турското предложение за защита на външните граници Рендел предупреди, че и то не би привляк-

²²⁸ F. O., 371, 23729, София, 15. VI. 1939, л. 61.

²²⁹ Пак там, София, 15. VI. 1939, л. 61.

²³⁰ Пак там, Анкара, 20. VI. 1939, л. 70—72.

²³¹ Пак там, 12. VI. 1939, л. 25; Лондон, 23. VI. 1939, л. 154; S i r H. K n a t c h b u l l - H u g e s s e n, Op. cit., p. 156.

ло България, която не разполага с такива граници и не би се задължила да ги защитава, без да получи поне надежда за компенсация.²³² Предварително Гафенко достатъчно добре знаеше докъде Англия можеше да стигне с политиката си за насърчаване на сътрудничеството с България и че Турция се съобразява с английското виждане. Безусловно на румънската страна стоеше Франция. На нейното влияние един документ на английският генерален щаб приписваше неблагоприятния обрат на турско-румънските преговори.²³³ Следователно на срещата с Анкара можеше да се направят декларации за сътрудничество с България, но реалистична основа за такова сътрудничество не се предлагаше. При това положение никакъв напредък не се очакваше и не бе отбелязан. Но, както винаги, трябваше да се открие удобен повод, за да се прехвърли върху българското правителство вината за неразбирателството на Балканите.

Поводът се намери в едно изказване на българския пълномощен министър в Анкара Тодор Христов. В съгласие с позицията, установена със Сарачоглу, Гафенко разви пред Христов мисли за необходимостта от балканска солидарност срещу външна агресия и за участието на България в Балканския пакт. Той апелира българското правителство да изостави исканията си в името на общата цел, като намекна, че в резултат на приятелската атмосфера би могло да се направи нещо и по исканията. По-конкретно спомена икономически улеснения и подобряване на положението на малцинствата. Той изрично подчерта, че при никакви обстоятелства не може да става дума за териториална концесия. В отговор на тези изявления Христов му изложи официалното становище, че България не ще се присъедини към Балканската антанта, докато не се удовлетворят териториалните ѝ искания. А на въпроса на Гафенко, кои са те, уточни: Тракия, излаз на Егейско море, Цариброд, Добруджа.²³⁴ В този смисъл казаното от Христов се отбелязва в различни източници. Тук-там се добавят някои нови нюанси. Хюгесън например допълва декларацията на Христов, че България никога не ще застане на страната на Германия.²³⁵ В друг документ тази декларация се разширява в смисъл, че и дори да се изпълнят териториалните искания, България предпочитала да остане неутрална.²³⁶ Вероятно тук се има пред вид главно искането за Южна Добруджа. По това време цар Борис споделяше с английския военен аташе, че докато при мирна обстановка едно обещание за Южна Добруджа било достатъчно, при съществуващото положение вече не можело да осигури влизането на България в Балканската антанта.²³⁷

Изявленията на Т. Христов съответствуваха на становището, изработено от съвещанието във външното министерство през април и на речта на Кьосеиванов пред парламентарната комисия. Така че те не съдържаха нищо принципиално ново, неизвестно на дипломатическите служби в

²³² Ф. О., 23729, София, 26. VI. 1939, л. 117.

²³³ Пак там, Лондон, 10. VI. 1939, л. 53. Форин Офис оспори това твърдение (пак там, 12. VI. 1939, л. 43).

²³⁴ Пак там, 23. VI. 1939, л. 154; Анкара, 12. VI. 1939, л. 25; София, 26. VI. 1939, л. 116--117.

²³⁵ Sig H. Knatchbull-Hugessen. Op. cit., p. 156.

²³⁶ Ф. О., 371, 23729, Лондон, 23. VI. 1939, л. 156.

²³⁷ Пак там, Анкара, 20. VI. 1939, л. 72.

Балканите и в Анкара, и то както по отношение на териториалните искания, така и за поведението на България. Но изявленията дойдоха тъкмо навреме и може да се каже, че бяха съзнателно провокирани, за да оправдаят непримиримата позиция на Гафенко с обвинение за крайни български искания, от една страна, а, от друга — с твърдение за безполезността на всякакви аванси, понеже в никакъв случай България не ще влезе в Балканската антанта.

Веднага Гафенко обяви, че Христов е действувал по изрична инструкция на правителството си. Хюгесън и Сарачоглу гледаха да онекотят реакцията му и излизаха с версия, че е говорил по собствен почин или че е бил подстрекаван от германското посолство. Хюгесън бе информиран, че хитлеристките дипломати се стараят да осуетят българо-румънско споразумение по добруджанския въпрос. Военните аташета на Англия и Гърция в Анкара говореха, че Христов е играл по германска свирка. Турският пълномощен министър в София разкри изгодата, която Германия има от румънската непримиримост.²³⁸

Турското правителство направи специално проучване в София доколко Христов е изразил официалното гледище. Кьосеиванов нито потвърди, нито отрече.²³⁹ Изобщо сведенията в това отношение бяха противоречиви. Рендел докладваше, че Кьосеиванов не схващал истинското значение на изявленията на Христов и даже го защищавал. Българският пълномощен министър в Атина уведоми английския си колега, че Христов не е говорил по инструкция и че е споменал само Добруджа. От едно изказване на цар Борис английският военен аташе в София остана с впечатление, че Христов е бил оторизиран. А Момчилов увери Форин Офис, че царят напълно съзнава вредата от изказването на Христов.²⁴⁰ По-късно Кьосеиванов ще се оплаче, че турците и румънците го попитали какво иска, а когато им казал, възприели заплашително поведение.²⁴¹

Впрочем дали Христов е говорил по изрична инструкция или не — е второстепенно. Важното е, че правителството не го дезавуира — нещо повече — повиши го, като наскоро го премести от Анкара за пълномощен министър в Москва. Декларацията му формулираше добре известните български искания, които не се разглеждаха като непосредствена цел. Шумът около нея бе подчинен на задачата на румънската дипломация да компрометира българското правителство и така да оправдае собствената си твърдост. Хюгесън веднага изрази опасенията, че постъпката на Христов лишава от шанс линията, отстоявана от Форин Офис в Букурещ.²⁴² Ванситарт постави пред Форин Офис въпроса, дали позицията е на министъра или на правителството, и добави: трябва да бъдем абсолютно сигурни в това отношение, преди да вдигнем ръце от България.²⁴³

²³⁸ Ф. О., 371, 23729, Анкара, 13. VI. 1939, л. 28; 21. VI. 1939, л. 99; София, 15. VI. 1939, л. 147; Лондон, 23. VI. 1939, л. 155.

²³⁹ Пак там, Анкара, 20. VI. 1939, л. 72.

²⁴⁰ Пак там, София, 26. VI. 1939, л. 116; Атина, 17. VI. 1939, л. 64; Лондон, 23. VI. 1939, л. 155; Ф. О., 371, 23730, Лондон, 7. VI. 1939, л. 29.

²⁴¹ Ф. О., 371, 23727, Белград, 13. VII. 1939, л. 195.

²⁴² Ф. О., 371, 23727, Анкара, 13. VI. 1939, л. 28.

²⁴³ Пак там, Лондон, 21. VI. 1939, л. 146.

Рендел се опита хем да признае вредата от изявленията на Христов, хем да обясни, че той не е казал нищо повече от обичайните български максималистични искания.²⁴⁴

Хюгесън заключи, че посещението на Гафенко в Анкара е имало отрицателни резултати във връзка със задачата за привличането на България в Балканската антанта. И причината до голяма степен виждаше в изявленията на Христов.²⁴⁵ И гръцкото, и турското правителство откриха в изявленията оправдание за нежелателността от териториални концесии.²⁴⁶ В Атина, където Гафенко отиде след Анкара, с охота възприеха версията за Христов, за да се присъединят към заключението, че всеки опит за откупуването на България само ще увеличи териториалните ѝ апетити. При това положение английският пълномощен министър в Атина изобщо сметна за излишно да споменава за предложението на Хор, убеден че при потвърденото недоверие към България и то няма шанс за успех.²⁴⁷ Завърнал се в Букурещ, Гафенко със задоволство докладва, че от посещението си в балканските столици се е убедил във вредата от териториални концесии, и то поради несговорчивостта на България. Оперирайки съвсем произволно с историята, той обвини българите, че през последните 30 години два пъти са извършвали агресия в Южна Добруджа.²⁴⁸ След време Рендел ще констатира, че в Анкара е била загубена една от последните възможности за сближение с България и вината ще види в румънското поведение.²⁴⁹ Но през юни 1939 г. Форин Офис бе податлив на обясненията на дипломатите в страните от Балканската антанта. И заключението му бе песимистично: както предложението на Хор, така и други планове за осигуряване на българското сътрудничество ще срещнат отказа на Румъния.²⁵⁰

Като че ли се стопяваше всяка перспектива за спечелване на България. След Анкара непримиримостта на румънската дипломатия се затвърди. Тя още по-упорито се обявяваше срещу всякаква концесия, дори и частична, дори и в бъдеще.²⁵¹ След Турция Югославия проявяваше най-голям интерес към задоволително уреждане на отношенията с България. Тя подкрепи тутакси плана на Хор.²⁵² По време на анкарските разговори и без съмнение с намерение да подпомогне за успеха им княз Павел излезе с едно предложение, което предвиждаше едновременни концесии: от Румъния — Южна Добруджа, Гърция — търговски улеснения при Солун и Югославия — Западните покрайнини.²⁵³ Предложе-

²⁴⁴ Ф. О., 371, 23727, София, 26. VI. 1939, л. 116—117.

²⁴⁵ Пак там, Анкара, 17. VI. 1939, л. 46; H. Knatchbull - Hugessen. Op. cit., с. 155.

²⁴⁶ Ф. О., 371, 23729, Лондон, 7. VII. 1939, л. 187.

²⁴⁷ Пак там, Атина, 21. VI. 1939, л. 92.

²⁴⁸ Пак там, Букурещ, 14. VII. 1939, л. 205.

²⁴⁹ Ф. О., 371, 23728, София, 27. I. 1941, л. 8.

²⁵⁰ Ф. О., 371, 23729, Лондон, 26. VI. 1939, л. 90.

²⁵¹ Пак там, Анкара, 16. VI. 1939, л. 110.

²⁵² Пак там, Белград, 19. VI. 1939, л. 74.

²⁵³ Пак там, 15. VI. 1939, л. 78.

нието на югославския регент бе неочаквано и свидетелствуваше за значението, което Белград отдаваше на спечелването на България. Халифакс нареди на Кямбъл да изрази силен интерес към тази идея, без изрично Англия да се ангажира.²⁵⁴ Но княз Павел бързо се отметна с аргумента, че за отстъпването на територията била нужна санкция на Учредително събрание, а то поради трудностите с хърватите не можело да се свика.²⁵⁵ Хюгесън констатираше с горчивина, че чрез турското правителство нищо повече не може да се стори. Оставаше единствената възможност за пряко действие на Англия в Румъния. Но лично не смееше да даде мнение дали стратегическото положение на България оправдава риска на такава инициатива.²⁵⁶

От София Рендел докладваше, че след Анкарската среща Кьосеванов гледа все по-мрачно на международното положение. Разтревожен от напредъка на германското влияние в Югославия и Унгария, той настояваше да се даде поне надежда за удовлетворение на България, за да се разсее впечатлението, че демократичните държави са за пълно зачитане на статуквото. Рендел разбираше, че трябва да се действува, докато не е станало късно. Без всяка перспектива му изглеждаше вече идеята за присъединяването на България към Балканската антанта. Въпросът стоеше за ориентация към Оста или за неутралитет. Само едно румънско предложение за отстъпване на Южна Добруджа, направено по съвет на Англия, бе в състояние да предотврати ориентацията към Оста, да осигури неутралитета ѝ.²⁵⁷ От Букурещ Хор отхвърляше пак внушението за пряка постъпка на Англия пред румънското правителство и се позоваваше на декларацията на румънския министър-председател, че неприкосновеността на границите е основа на външната му политика.²⁵⁸

Накрая въпросът пак се обсъди във Форин Офис. И пак надделя съчувствието към румънските съображения и недоверието към българската политика. Възможно е — се казваше в един меморандум — България да получи всичките си искания, но Англия не бива да е непосредственият подбудител. Това не значи да се преустановят дискусиите по българския въпрос с турците, но да се оставят балканските държави сами да решават.²⁵⁹ На това становище бе дадена публичност. В Камарата на общините бе повторено заявлението на Чембърлейн от 1 май: английското правителство отдава най-голямо значение на балканското единство, но този въпрос трябва да се реши главно чрез преговори между заинтересованите държави.²⁶⁰

Но държавите на Балканската антанта винаги бяха предпочитали да уреждат отношенията си с България чрез заплаха, а не чрез отстъпки. В Лондон признаха, че балканските столици възнамеряват чрез сила да

²⁵⁴ F. O., 371, 23729, Лондон, 5. VII. 1939, л. 81—82.

²⁵⁵ Пак там, Белград, 15. VI. 1939, л. 79.

²⁵⁶ Пак там, Анкара, 16. VI. 1939, л. 111—112.

²⁵⁷ Пак там, София, 15. VI. 1939, л. 147—149; 17. VI. 1939, л. 57—58; 19. VI. 1939, л. 88—89.

²⁵⁸ Пак там, Букурещ, 2. VII. 1939.

²⁵⁹ Пак там, Лондон, 24. VI. 1939, л. 160—163.

²⁶⁰ Пак там, 7. VII. 1939, л. 187—188.

накарат българското правителство да сътрудничи със съседите си. Когато споделяше с Хюгесън резултатите от Анкарската среща, Сарачоглу спомена, че в случай на война България ще бъде окупирана, ако заеме враждебна позиция. Очевидно бе противоречието между това заявление и уверенията на Турския генерален щаб, че Турция ще играе отбранителна роля във войната.²⁶¹

То свидетелствуваше колко силно Сарачоглу се бе ангажирал с румънските тези в разговорите с Гафенко. Според друго сведение в Балканската антанта се обсъждал план, който предвиждал, щом избухне войната, до България да се отправи ултиматум със заплаха за окупация.²⁶² Възкресяването на проектите от зимата на 1938—1939 г. разтревожи Рендел. Той бе съгласен, че военни действия ще са неизбежни, ако България се присъедини към фашисткия блок. Но окачестви като лудост военно предизвикателство, преди още тя да се е определила. Подобен курс според него ще премахне и последния шанс за осигуряване на неутралитета ѝ.²⁶³

Получавайки новите сведения за обмисляна военна акция срещу България, Форин Офис поиска официално мнението на компетентните власти.²⁶⁴ Според военното министерство акцията би се наложила само при вероятност за действие на България срещу членове на Балканската антанта. Но предупреждаваше, че въпреки численото превъзходство на Балканската антанта акцията криела опасности поради храбростта на българската войска и значителната сила, която ще е нужна, за да се поддържа окупацията на страната. Накрая приемаше, че разговорите за окупация са част от общата политика на Балканската антанта да спласва България.²⁶⁵ Последното уточнение бе съвсем основателно. Стремещът на българските управляващи среди да не се намесват във военен конфликт, да не вземат страна към една или друга групировка бе искрен. Балканските държави съзнаваха добре това. Но нежеланието им да правят отстъпки в името на разбирателството и сътрудничество трябваше да има някакво оправдание, а и предпочитаната линия спрямо България винаги бе заплахата и принудата. Английското правителство се придържаше до друга линия — за споразумение между всички балкански държави върху антигерманска основа и независимо от предпазливостта си поддържаше една по-реалистична политика спрямо България.

Непосредствено след разговорите Сарачоглу — Гафенко английска и турска военна делегация обсъдиха българския въпрос. Като изхождаха от официалните схващания за България като ключ на балканското положение, английските офицери аргументираха необходимостта от участието ѝ в евентуална война на страна на западния блок или поне да се предотврати ориентирането ѝ към германския лагер. С това се съгласиха не само представителите на турския генерален щаб, но и гръцкият

²⁶¹ Ф. О., 371, 23729, Анкара, 20. VI. 1939, л. 70; 21. VI. 1939, л. 99.

²⁶² Пак там, Лондон, 2. VIII. 1939, л. 242.

²⁶³ Пак там, София, 26. VI. 1939, л. 114.

²⁶⁴ Пак там, Лондон, 30. VI. 1939, л. 105—106.

²⁶⁵ Пак там, 14. VII. 1939, л. 166—167.

военен аташе в Анкара. Двете делегации формулираха общо становище за най-голямото стратегическо значение на ориентацията на България особено с оглед положението на Югославия и Румъния.²⁶⁶

Френският военен аташе в София препоръча на Френския генерален щаб свой план за отношението към България в случай на война: да ѝ се предложат „разумни“ териториални концесии и финансова помощ при условие, че веднага се ориентира към съюзниците или им разреши през българска територия да подпомогнат Румъния, а може би и Югославия; ако не се съгласи — да бъде нападната от Турция, с евентуалното участие на Гърция и Румъния да се окупира част от територията ѝ като гаранция, че няма да се използва от Оста.²⁶⁷ В този план Рендел откри някои привлекателни страни (турско-гръцко военно участие срещу Оста, по-ефективно, а не само за отбрана използване на турската войска; преки сухопътни съобщения между Турция и Румъния), но като цяло го обяви за безпочвен. Предложения за отстъпка при избухването на войната не би дало желания резултат, защото според Рендел в такъв случай българското правителство няма да възхожда от примамката, а от предвиждането за евентуалния победител и ще избягва ангажименти, докато възната не се наклони към едната или към другата страна. Едно нашествие при такива обстоятелства ще означава пряк агресивен акт, който би се отразил неблагоприятно и върху европейските отношения, и върху обществените настроения.²⁶⁸ Така Рендел отхвърляше и двете алтернативи, изложени в плана. Едно предложение за териториална отстъпка лесно можеше да се обезсили от Германия, която бе в състояние да излезе с по-висока цена. А окупацията въпреки някои преимущества за англо-френската стратегия би имала опасни последици не само в България, но и в европейски мащаб.

Все пак планът на френския аташе бе обсъден в Лондон. Основният въпрос, който стоеше, бе дали военните изисквания ще доминират над политическите. Целта бе да не се допусне присъединяването на България към Оста и използването на територията ѝ от вражеска сила. Смяташе се, че българското правителство се стреми да избегне войната, но в същото време и да реализира териториалните си аспирации. Прие се мнението на Рендел, че единственото съображение, от което то ще се ръководи, е: кой ще победи във войната. Следователно, ако Англия го убеди, че тя ще е крайният победител, то не ще се присъедини към Оста и втората алтернатива няма да се налага, но ако не успее да го убеди — втората алтернатива ще се приложи. Във връзка с това се изтъкна ползата от една официална постъпка в София, направена било от Англия и Франция, било от някои балкански държави. Чрез нея българското правителство да бъде информирано за последиците от възможното му поведение в случай на война: ако се присъедини към Оста — ще последва незабавно нападение от англо-френския блок, ако запази строг неутралитет — Англия и Франция ще го зачитат. В случай, че Германия и Италия нахлуят в българска

²⁶⁶ Ф. О., 371, 23729, Анкара, 16. VI. 1939, л. 111; 17. VI. 1939, л. 48; 21. VI. 1939, л. 99.

²⁶⁷ Пак там, София, 21. VII. 1939, л. 245.

²⁶⁸ Пак там, л. 246—247.

²⁶⁹ Пак там, Лондон, 2. VIII. 1938, л. 242—244, 12. VIII. 1939, л. 253—259.

територия, без да срещнат съпротива, България ще бъде смятана за вражеска, но ако се ориентира към англо-френския блок, ще може да разчита на негова защита. По повод двете последни алтернативи се допускаше и обещание да се обсъди след войната отстъпването на част от Южна Добруджа. От това обещание обаче не се очакваше много, понеже Германия лесно би го конкурирала, а и не бе сигурно дали Румъния би устояла на задължението си. В крайна сметка решаваща се оказваше преценката на българското правителство за евентуалния победител във войната и способността на Англия и Франция да докажат, че крайната победа ще е тяхна.²⁶⁹

Безсилието на английската политика спрямо България изпъкна още веднъж, и то в най-критичното време, когато опасността от война се изправяше като непреодолимата. Фактически разрешението на българския проблем се предоставяше на добрата воля на българските управляващи среди и на стечението на обстоятелствата. Никаква реална алтернатива не бе открита, която да се противопостави на нарастващото германско влияние в България.

Наистина въпросът, който занимаваше главно българското правителство, бе: кой ще бъде победителят в приближаващата война? И тъй като бе още много рано да се даде поне приблизителен отговор, изходът се виждаше пак само в лавирането и изчакването.

След дълго протакане на тристранните съветско-англо-френски преговори западните държави, без да са се отказали от двойната игра, приеха на 25 юли съветското предложение за преговори на военни мисии.²⁷⁰ Отново се очерта перспектива за създаване на мощен антифашистки фронт, който би издигнал преграда срещу агресивните сили, а в случай на война би направил победата им проблематична. Тази възможност българските управляващи среди не пренебрегнаха и тя ги заставяше да не създават впечатление, че проявяват прекалена симпатия към Оста. През юни още в английски и югославски вестници се появи съобщение за посещението на цар Борис в Лондон през лятото на 1939 г.²⁷¹ В началото на юли Момчилов уведоми Форин Офис за намерението на царя да извърши през септември обичайното си частно посещение в Лондон, Париж и Берлин.²⁷² Рейдел веднага приветствува това намерение и препоръча да се направи официална покана.²⁷³ При тази обстановка и председателят на Народното събрание прие поканата да посети Лондон и да присъствува на тържествата в Париж по случай 150-годишнината на Френската революция.

Но се яви и друга перспектива, чието влияние върху българското правителство ще се окаже решаващо — за съветско-германско споразумение. Тя се обсъждаше в печата още след Мюнхен. В началото на 1939 г. Германия предложи на Съветския съюз търговско споразумение. От пролетта Берлин предприе редица стъпки за уясняване на възможностите за подобряване на германо-съветските отношения. На 17 май Вилхелм-

²⁷⁰ История Второй мировой войны. Т. II, с. 140—141; История внешней политики СССР. Т. I, с. 372.

²⁷¹ DDI, VIII, XII, с. 204—205.

²⁷² F. O., 371, 23727, Лондон, 4. VII. 1939, л. 151а, л. 170.

²⁷³ F. O., 371, 23729, София, 7. VII. 1939, л. 199.

цресе постави този въпрос пред управляващия съветското посолство Г. А. Астахов, после разговорите се подеха от главния секретар на Вилхелмцресе Вайцзекер и посланика в Москва Шуленберг.²⁷⁴ Всичко това се извършваше в дълбока тайна. Но българското правителство научи за германските постъпки от пълномощния си министър в Берлин Първан Драганов. На 14 юни той съобщи, че и от двете страни се проявява интерес към споразумение.²⁷⁵ Точно тогава в София бяха силно депресирани от неуспеха на анкарската среща.²⁷⁶ Още по-голяма тревога причиниха поверителните данни за планове на Балканската антанта да нахлуе в България, за военни действия върху българска територия, щом войната избухне. Тези данни се свързаха със засилването на турските гарнизони по границата. Не подеждуваха успокоителните уверения на Анкара, че военните мерки не са насочени срещу България, а срещу друга сила, която би решила да нападне Турция през българска територия.²⁷⁷ Българското правителство имаше ясно съзнание, че не би издържало на комбинирано нападение на съседите, значи нужна му бе външна подкрепа, която да ги респектира, а ако въпреки всичко се осмелят — да му помогне ефикасно.

Въпреки уверенията на Кьосеиванов, че от Германия не са му поставяни никакви условия,²⁷⁸ Рендел констатираше, че в София укрепва неблагоприятното впечатление за западните държави като безусловни поддръжници на статуквото; набивал се контрастът между демонстративното игнориране и студеното отношение към България от страна на Англия с вниманието, оказвано от Оста; в неуспеха на Англия да раздвижи търговията с България се виждало доказателството за комбиниране на икономическите сили, за да тласнат страната в пътя от 1915 г.

Изобщо проявявало се чувство на „мрачен фатализъм“, при което един дребен инцидент бил в състояние да натежи върху везните. Но препоръките, които Рендел правеше, бяха съвсем скромни: ако Кьосеиванов посети Берлин, да бъде поканен и в Лондон; да се извърши някакъв акт на уважение към царя.²⁷⁹

И докато Лондон бе парализиран от непримиримостта на балканските си съюзници, Берлин бе в състояние да предложи услугите си. Англотурската декларация и последвалата я англо-френска декларация означаваха успех за западния блок в конкурентната борба за Югоизтока. Пред Райха възникна необходимостта да закрепи влиянието си в България и в никакъв случай да не допусне тя да се подаде на евентуални обещания от Лондон. Недоверието към Кьосеиванов бе временно заглушено. Официално му бе отправена покана да посети Берлин с надежда, че разочарованието от Англия ще го направи по-податлив на германските внушения.

²⁷⁴ История внешней политики СССР. Т. I, с. 381—390.

²⁷⁵ АМВР, II, НС, дело 19, Берлин, 14. VI. 1939, л. 186; ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 22, 22. VIII. 1939, л. 62.

²⁷⁶ Ф. О., 371, 23729, София, 26. VI. 1939, л. 118.

²⁷⁷ Пак там, 17. VII. 1939, л. 212.

²⁷⁸ Пак там, 16. VI. 1939, л. 62.

²⁷⁹ Пак там, 26. VI. 1939, л. 118—120.

За царя и правителството главната опасност винаги си оставаше Съветският съюз. Едно сближение между западните държави и Съветския съюз се приемаше за нежелателно, понеже съществуваше подозрението, че Лондон и Париж не биха оказали подкрепа в борбата срещу съветското влияние в страната. Нежелателна бе и перспективата за германско-съветско сближаване. Ала след като българските управляващи среди не можеха да го осуетят, им оставаше утехата, че Германия би била по-сигурна опора срещу активизирането на съветската политика на Балканите.

Италианският пълномощен министър в София свидетелства, че решението за посещението на Кьосеиванов в Берлин е било взето набързо и той го свързва с резултата от анкарската среща и със сведенията за турско-гръцки агресивни планове спрямо България.²⁸⁰ Косвено такива обяснения даваше и Кьосеиванов пред Рендел, като конкретно се позоваваше на насрочените в Източна Тракия турски военни маневри.²⁸¹ Американският пълномощен министър в София виждаше причините в безпокойството от турските военни маневри, подсилени от недоверието към СССР и перспективата за сближаване между Москва, Лондон и Париж.²⁸² Рендел бе склонен да отдаде главно значение на резултатите от Анкарската среща. Обикновено оптимист, вестта за посещението в Берлин го хвърли в песимизъм. Българската политика се намира пред обрат — алармира той Форин Офис, убеден, че правителството е направило вече окончателния си избор. А Кьосеиванов предупреди за огромната сила на Англия, за неограничените ѝ ресурси и сигурната ѝ победа, за да го сплаши, че независимостта на България е в опасност.²⁸³

Официално упълномощен, Момчилев се яви във Форин Офис, за да декларира, че политиката на независимост спрямо всеки политически ангажимент си остава неизменна, че усилията за реализиране на териториалните искания ще продължат само с мирни средства, че в тези усилия правителството разчита на приятелството и моралната подкрепа на великите сили от двете групи. Предназначението на декларацията бе, както обясни Момчилев, да се избягнат „недоразуменията и неверни впечатления“ във връзка с посещението в Берлин. А от свое име изрази увереност, че Кьосеиванов няма да се остави да бъде впримчен политически в Берлин. Единственото му опасение бе да не бъде наложено дългосрочно търговско споразумение, което Германия можела да използва като политически лост.²⁸⁴ Меродавният вестник „Зора“ излезе с уводна статия под красноречивото заглавие „Неутралитет не значи уединение“. След като подчертаваше, че България не взема страна в големия двубой между великите държави, статията заключаваше, че както по политически, така и по икономически съображения уединението е невъзможно.²⁸⁵

В Берлин Кьосеиванов престоя от 5 до 7 юли. Нацистките ръководители му оказаха най-високи почести. Те не скриха, че войната е неиз-

²⁸⁰ И. Димитров. Цит. съч., с. 318, 322.

²⁸¹ Ф. О., 371, 23729, София, 1. VII. 1939, л. 139.

²⁸² Пак там, л. 139—140.

²⁸³ Пак там, л. 140.

²⁸⁴ Пак там, Лондон, 4. VII. 1939, л. 170.

²⁸⁵ Зора, г. XXI, № 6012, 1 юли 1939.

бежна, и декларираха готовността си да издържат, колкото и дълго да трае тя. По отношение на балканското положение изразиха доверие в склонността на българската политика към Оста и признание на българските териториални аспирации. Не се предявиха никакви искания за политически ангажимент от българска страна. Удовлетворен напълно, Кьосеиванов изказа уверения за подкрепа и доверие в хитлеристката политика.²⁸⁶ Най-важното за него в случая бе, че не му бе наложено да поема политически задължения. И това той подчертаваше със задоволство пред всичките си събеседници в България.²⁸⁷ Но посещението в Берлин даде нов силен тласък за по-нататъшното всестранно развитие на българо-германските отношения и засилване на хитлеристкото влияние върху българската политика.

Преди Кьосеиванов да потегли, Рендел бе споделил с него тревогата си да не бъде „напълно преобразен“ в Берлин. Кьосеиванов пламенно отхвърли това опасение.²⁸⁸ Ала Рендел си остана песимист. Той се съмняваше, че министър-председателят ще е в състояние да се противопостави на германския натиск, а намираше, че и царят напоследък се е показвал колеблив и отчаян.²⁸⁹

По време на посещението английският печат прояви силен интерес към България. Появиха се съобщения, че през август балканските страни ще обсъждат добруджанския въпрос. От страниците на в. „Таймс“ сър. Ед. Бойл защити българските искания за Южна Добруджа и излез на Егейско море. Вестникът помести и други писма, в които българските основания за Южна Добруджа се оправдаваха или отхвърляха. Официалното становище бе изразено в една статия, която соломоновски заключаваше, че България има исторически и етнографски права върху Добруджа, а Румъния — практически причини, за да откаже отстъпването ѝ.²⁹⁰

От своя страна Рендел сумира реакциите на българския печат: посещението се преценявало като нормално събитие; то не означавало нито нова политика, нито поемане на политически ангажименти; обяснява се с търговските отношения между двете страни, с общата им съдба след войната, с подкрепата, която Германия оказвала на българските искания; изразявало се задоволство, че България се явява на световната сцена, че не е изолирана и че Кьосеиванов се е измъкнал без задължения.²⁹¹ Интересно е заключението, което италианският пълномощен министър в София прави за целта и смисъла на посещението в Берлин: принудена от обстоятелствата да направи жест към тоталитарните държави, в същото време българската политика се стреми да не се отдалечи от досегашната си линия на равновесие.²⁹²

²⁸⁶ DDI, VIII, л. 420—421; И. Димитров. Цит. съч., с. 319.

²⁸⁷ F. O., 371, 23729, Лондон, 28. VII. 1939, л. 233; София, 20. VII. 1939, л. 214; F. O., 371, 23727, Белград, 13. VII. 1939, л. 195; ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 13, 15. VII. 1939, л. 11.

²⁸⁸ F. O., 371, 23729, София, 7. VII. 1939, л. 199.

²⁸⁹ Пак там, л. 199, 201.

²⁹⁰ Зора, г. XXI, № 6017, 7 юли 1939; 6019, 10 юли 1939; 6022, 12 юли 1939; 6025; 16 юли 1939.

²⁹¹ F. O., 371, 23729, София, 21. VII. 1939, л. 261—270.

²⁹² DDI, VIII, XII, с. 416.

На отиване и на връщане от Берлин Кьосеиванов се отби в Югославия. В Белград и Блед той разговаря с югославските ръководители. В съответствие с традиционните усилия за хармонизиране на външнополитическите си действия с Югославия, преди да потегли за Берлин, Кьосеиванов уведоми югославския пълномощен министър в София, че с югославските ръководители възнамерява да проучи следните въпроси: двустранните отношения при двете евентуалности — Балканската антантата продължава да съществува или е загубила значението си; съвместен неутралитет в случай на европейски конфликт; съвместно поведение срещу натиск от воюващите; общо становище по исканията на двете страни; едновременна ориентация в случай, че решат да се откажат от неутралитета, така че да не се окажат в противоположни блокове; най-тясно икономическо и политическо сътрудничество, включително до общ фронт и военен съюз във време на война; съвместна отбрана срещу Съветския съюз, който лесно би заплашил България, ако подпише споразумение с Англия и Франция.²⁹³ Нито Югославия, нито България бяха готови за подобно политическо единодействие. Югославия нямаше намерение да рискува отношенията с партньорите си от Балканската антантата срещу приятелството на България. А и не бе мъчно да се отгатне, че една от целите на българската политика е да отдели Югославия от старите ѝ съюзници. Антисъветските мотиви лежаха в основата на политиката и на двете страни; стремежът да избягнат участие във войната и да поддържат връзки с двата блока — общ, но независимо от колебанията, люшканията, непоследователността предпочитанията на София бяха към един прогермански неутралитет, а на Белград — към прозападен.

В същност предложенията на Кьосеиванов трябваше да демонстрират пределите на лоялността му спрямо западната съседка. А онова, което действително го занимаваше, бе възможността за сходно поведение на двете страни в случай на война — една постоянна грижа на политиката на Кьосеиванов. Пред югославския министър той подробно разви как си представя това поведение, когато се наложи да бъде изоставен неутралитетът. По-добре — рече той — чужда сила да влезе в територията ни като приятел, отколкото като враг.²⁹⁴ Това положение разкрива важен момент в развитието на българската външна политика. Без да ре-визира курса на неангажираност, правителството на Кьосеиванов трябваше да очертае поведението си за момента, когато която и да е от воюващите групировки би му наложила открита ориентация. Изходът се намери в решението да не се противопоставя на външния ултиматум, да се присъедини към този блок, който пръв заплаши с нахлуване, и по такъв начин да се предотвратят военни действия на българска територия, да се избегне пряко участие във войната. Тази идея срещахме за пръв път именно в разговора на Кьосеиванов с югославския пълномощен министър, но тя ще остане господстваща линия в българската политика през целия период на войната. Кьосеиванов щеше да е много щастлив,

²⁹³ Ф. О., 371, 24869, Белград, 20. VII. 1940, л. 98—99.

²⁹⁴ Пак там, л. 100.

ако идеята му допадне на Белград, защото така би се изпълнило и другото му желание — за сходно поведение на двете страни и в условия на война. И за да разсее всякакво подозрение, той даваше категорични уверения, че исканията спрямо Югославия не са актуални, че те ще се разрешат с течение на времето и като плод на добра воля от двете страни.²⁹⁵

В Белград Кьосеиванов се постара да убеди югославския външен министър Цинцар-Маркович, че по-добре е да минат чужди войски през територията на страната, отколкото да стане тя бойно поле на разпри между други народи. Но Цинцар-Маркович само се постара да го успокои, че България благодарение на приятелството си с Югославия не е изолирана.²⁹⁶ Даже не бе потвърдено устното уверение, дадено на времето от Стоядинович за югославски неутралитет в случай, че се иска изпълнението на Балканския пакт срещу България. Очевидно Кьосеиванов не бе удовлетворен от разговорите в Белград и Блед и това личи от негативните оценки, които даваше пред италианския пълномощен министър в София. Според него княз Павел бил прекалено много свързан с Англия, Югославия не искала да се оттегли от Балканската антанта и възнамерявала да води двойна игра, а югославската политика под английски натиск ставала все по-подозрителна. Той уверяваше италианския дипломат, че няма да подкрепи югославския „коварен неутралитет“, и даже подметна, че в случай на война и ако двете страни са в различни лагери, България ще повдигне македонския въпрос.²⁹⁷

В същото време югославските ръководители широко експлоатираха идеята на Кьосеиванов за допускане на чужди войски като доказателство за прогерманската му ориентация.²⁹⁸ Рендел се опита да я изтълкува само като сондаж за югославското поведение в случай, че от Оста възникне такова предложение.²⁹⁹

Взаимното недоверие и взаимните интриги не пречеа да се демонстрират публично приятелство и единодействие. В съвместното комюнике за разговорите в Югославия се подчертаваше общата воля за независимост, неутралитет и приятелски отношения на Балканите. Пред италианския пълномощен министър Кьосеиванов обясняваше, че акцентът върху неутралитета и независимостта бил насочен срещу Турция, която се отдалечавала от този принцип, а върху добросъседството — за да се потвърдят отношенията с Оста. Ала италианският дипломат не възприе тези обяснения за много убедителни.³⁰⁰

Югославският пълномощен министър в София съветваше правителството си да оказва повече доверие на България. И той, както Рендел, мислеше, че една от главните цели на Райха на Балканите е да спъва сближението на България със съседите и.³⁰¹ Но към българо-югославското сближение се отнасяха с подозрение останалите балкански държави.

²⁹⁵ F. O., 371, 23727, Белград, 24. VII. 1939, л. 205.

²⁹⁶ Пак там, 13. VII. 1939, л. 195.

²⁹⁷ DDI, VIII, XII, с. 421—322, 473.

²⁹⁸ F. O., 371, 23729, София, 17. VII. 1939, л. 311.

²⁹⁹ Пак там, л. 211.

³⁰⁰ DDI, VIII, XII, с. 422.

³⁰¹ F. O., 371, 23729, София, 20. VII. 1939, л. 215.

По това време в София се състоя соколски събор. Той се превърна в манифестация на българо-югославско приятелство. Веднага и в Букурещ и Атина, а и в Лондон се изразиха подозрения, че зад тези манифестации стои хитлеристката политика.³⁰² Още повече, че те съвпадаха с подновяване на напрежението между България, от една страна, Турция, Гърция и Румъния — от друга. Концентрацията на турски войски по границата и печатната кампания в Румъния, придружена също с военни мерки, предизвикаха съответни контрамерки от България. Рендел критикуваше тези прояви на съседните държави и предупреждаваше, че те влияят само отрицателно върху българската политика.³⁰³ За българо-югославските манифестации той сочеше две възможни обяснения: като резултат на германските усилия за откъсване на Югославия от Балканската антанта и привързване на България към Оста; като израз на желанието на България чрез аванси към Югославия да си осигури опора срещу германския натиск. Лично Рендел бе по-склонен да приеме първото, но подчертаваше, че всяко заключение ще е прибързано.³⁰⁴ Хюгесън смяташе, че Германия се стреми да осигури не само неутралитета на България и Югославия, но на цялата балканска система, включително и на Турция.³⁰⁵ Това заключение бе близко до истината и в следващите седмици хитлеристката дипломатия широко ще експлоатира неутралитета на балканските държави срещу стремежа на Англия да ги обвърже пряко с политиката си.

В деня, в който Къосеиванов напусна Берлин, от София за Париж и Лондон потегли председателят на Народното събрание Стойчо Мошанов. Около пътуването на Мошанов се развиха събития, които потвърдиха наличието на нови моменти в политиката на неутралитет, и то под влиянието на външни фактори. Посещението в Лондон бе уговорено отдавна. На 4 юли Момчилов уведоми Форин Офис, че председателят на парламента се надява да бъде в Лондон между 15 и 20 юли, но че той, Момчилов, го съветва да ускори пристигането.³⁰⁶ Първоначалната уговорка бе Мошанов да тръгне след връщането на Къосеиванов от Берлин. В неведение за възможните европейски прегрупирации правителството бе одобрило посещенията през лятото на царя във Франция, Англия и Германия, на Къосеиванов — в Германия и Югославия, на Мошанов — във Франция и Англия и на парламентарна делегация — в СССР. Но преговорите в Анкара и вестта за възможен обрат в герmano-съветските отношения засилиха значението на германската карта в българската политика. Поради това посещениято в Лондон се оказа за Къосеиванов не съвсем подходящо и той търсеше начин да го осуети. Мошанов бе достатъчно амбициозен и упорит, за да не се подаде на внушение. Затова Къосеиванов избра маневрирането: той предложи пътуването на председателя на парламента да не съвпадне с неговото, за да не бъде упрекнат в Берлин, че пак се застрахова. Мошанов с основание се боеше, че след като се върне от Берлин, Къосеиванов изобщо ще се противопостави на посещениято в Лондон. Въпреки

³⁰² Зора, г. XXI, № 6624, 15 юли 1939; 6025, 16 юли 1939.

³⁰³ Ф. О., 371, 23729, София, 12. VII. 1939, л. 192; 20. VII. 1939, л. 214.

³⁰⁴ Пак там, 7. VII. 1939, л. 20; Ф. О., 371, 23723, София, 1939, л. 186—188.

³⁰⁵ Ф. О., 371, 23727, Цариград, 8. VII. 1939, л. 191.

³⁰⁶ Ф. О., 371, 23729, Лондон, 4. VIII. 1939, л. 170.

предупрежденията на двореца той реши да не изчаква завръщането на министър-председателя в София, а съобразявайки се с уговорката двете пътувания да не съвпадат, да потегли в деня, в който Кьосеиванов напусне Берлин.

Правителствените кръгове бяха неимоверно раздразнени. Пускаха се слухове, че Мошанов се домогва да оглави правителството с благословията на Лондон и Париж. Кьосеиванов го обвиняваше в суетна амбиция и политическа самореклама и се заканваше да го отстрани от ръководството на парламента, да разтури Народното събрание. На печата бе наредено да не дава информация за пътуването и да не го коментира. На чуждите журналисти в София бе обяснено, че Мошанов е заминал като частно лице.³⁰⁷

След кратко посещение в Париж, гдето присъствува на тържествата по случай 150-годишнината на Френската революция, Мошанов пристигна в Лондон. На 19 юли той бе приет от заместник-държавния секретар Р. Бътлър.

Мошанов заяви, че идва по поръчение на парламента, за да уведоми английското правителство какво мисли България. Според него 9/10 от народните представители смятали, че трябва да се държи страната на западните държави. За съжаление Англия не била готова да подпомогне България. В какво трябвало да се състои тази помощ? Преди всичко в удовлетворяване на териториалните претенции. Без да премълчава исканията за излаз на Егейско море и за част от Македония, Мошанов наблегна върху голямото значение на добруджанския въпрос. На второ място посочи нуждата от по-голяма икономическа и финансова помощ, за да се ограничи германското стопанско преобладаване. И на трето място — известна помощ за превъоръжаването, дори само като морален жест.

В препоръките си Мошанов изхождаше от вестите, които Драганов бе донесъл в София. Изложението пред Бътлър имаше за задача да представи минималните предели на подкрепата от Лондон, която англофилските среди в България разчитаха да получат. Заедно с това да изтъкне необходимостта от успешен завършек на англо-френско-съветските преговори, за да не се допусне германско-съветско споразумение. Едно такова споразумение според него би улеснило плановете на Хитлер за война. И ако на първо място поставяше балканския блок, очевидно имаше пред вид да се запази английският периметър в Югоизтока както срещу хитлеристкото, така и срещу съветското влияние.

Мошанов бе приет и от външния министър Халифакс. Пред него обяви, че България се тревожи най-вече от турските военни маневри в Тракия. Декларирайки волята на българския народ за приятелство със съседите, той подчерта стремежа на правителството да не настоява върху териториалните аспирации по „неудобен начин“. Халифакс го увери, че Турция не възнамерява да напада България и че военните ѝ мерки били

³⁰⁷ DDI, VIII, XII, с. 391—392; ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 13, 30. VII. 1939, л. 12—13. В мемоарите си, които се съхраняват в архива на БАН, Мошанов е разказвал доста подробно за посещението си. Те са използвани в историческата литература. В тях посещението се разкрива изключително чрез английската документация.

предпазни срещу евентуално изменение в българската политика. Що се отнася до териториалните аспирации, препоръча търпение, подобряване на отношенията, в рамките на което би се намерило разрешение и на териториалните въпроси.³⁰⁸

Мошанов разговаря и с финансовия съветник на правителството. Обед в негова чест даде спикерът на Камарата на общините.

Наличните документи за разговорите на Мошанов в Лондон не са пълни. От тях не личи да е предал сведенията за възможно германо-съветско споразумение. Не личи да е поставил и много категорично искането за Южна Добруджа. В един документ се споменава, че пред някои англичани Мошанов настоял за незабавно споразумение по добруджанския въпрос с английско посредничество.³⁰⁹ В отговор получи най-общо обещание в духа на линията, възприета след посещението на Гафенко в Анкара, за едно възможно разрешаване на спорните въпроси, като резултат от предварително подобряване на отношенията със съседните държави. Никакви задължения не бяха поети и по исканията за икономическа, финансова и военна помощ.

В Лондон Мошанов стана изразител на тежненията на прозападните среди на българското общество както от правителствения, така и от опозиционния лагер. Фактическият лидер на буржоазнодемократичната опозиция в парламента Гр. Василев развиваше по същото време пред Рендел горе-долу тезите на Мошанов: един балкански блок би представлявал солидна преграда срещу експанзията на Оста; този блок е немислим без България, а участието ѝ е възможно, ако Румъния под натиск на Англия, Турция и Полша отстъпи Южна Добруджа. Рендел му изложи официалната версия за невъзможността на териториалните отстъпки при „сегашното критично положение“ в Европа и упрекна правителството, че с искането за Егея потвърждава обвиненията за крайни претенции.³¹⁰

Английската резервираност щеше да има фатално значение за политическото бъдеще на председателя на българския парламент. Безсъмнено една по-ефикасна подкрепа или поне обещание за подкрепа биха засилили позициите му срещу налагащата се прогерманска ориентация. Единствена демонстрация, предназначена да даде известна тежест на посещението, след като апелите за подкрепа останаха без отзвук, бе аудиенцията, която на 20 юли кралят даде на Мошанов.

Отначало в Англия разглеждаха посещението на Мошанов и изявенията му за балканския блок като свидетелство за известно приближаване на българската политика към Англия и Турция.³¹¹ Но скоро стана ясно, че правителството на Кьосеиванов дезавуира председателя на парламента и думите му в Лондон останаха без всякакво значение.³¹² Самият Мошанов при завръщането си в София заяви пред журналисти, че е пъгувал съвсем частно и че не е преговарял нито по икономически, нито по политически въпроси.³¹³

³⁰⁸ Ф. О., 371, 23729, Лондон, 19. VII. 1939, л. 219.

³⁰⁹ Пак там, л. 240.

³¹⁰ Ф. О., 371, 2730, София, 31. VII. 1939, л. 7—8.

³¹¹ Пак там, Лондон, 18. VIII. 1939, л. 59—60.

³¹² Пак там, 24. VIII. 1939, л. 66—67.

³¹³ Зора, г. XX, № 6039, 2 авг. 1939; DDI, VIII, XII, с. 569.

Странните обстоятелства около посещението в Лондон: официалното мълчание на София, заедно с широко разпространените слухове, че Мошанов е натоварен да подготви визита на Кьосеиванов, даже на царя в Англия, големият шум в английската столица, повикването на Момчилов на доклад в София по същото време (той трябваше бързо да се върне в Лондон, за да присъствува на кралската аудиенция), коментарите във френския печат, че България не може да се третира като окончателно влязла в орбитата на Оста — всичко това породило много недоумения. Югославският пълномощен министър в Лондон сподели с италианския посланик учудването си от коренно противоположните сведения и тълкувания. Гръцкият пълномощен министър поиска официална информация от английското правителство. Форин Офис нареди на Рендел да проучи дали наистина посещението е станало без съгласието и знанието на царя.³¹⁴ Правителството бе длъжно да излезе от мълчанието си. Официално бяха опровергани съобщенията за политическо значение на пътуването на Мошанов. Бе отново подчертано, че председателят на парламента е пътувал като частно лице, че не е бил натоварен да води стопански преговори, нито да разяснява външната политика, че в разговорите си следователно е могъл да изказва лично мнение, което не ангажира правителството.³¹⁵

Реакцията на управляващите среди недвусмислено потвърждаваше определена политическа линия в самото навечерие на войната. Ако правителството държеше за лоялен неутралитет към всички, очевидно едновременните посещения в Берлин, Рим, Лондон, Париж и Москва биха били само полезни. Но докато посещението на Кьосеиванов в Берлин бе представено като първостепенно политическо събитие и докато бе уговорено за септември официалното му посещение в Рим, Мошанов бе дезавуиран; фактически с мълчание бе съпроводено и посещението на парламентарната делегация в Москва. По такъв начин явно се даваше да се разбере, че във връзка с назряващите съдбоносни събития българската политика, без да поема ангажименти и пряко да се намесва с конфликта между великите държави, възлага надеждите си на фашистката ос и се отнася благосклонно към нейните цели. Онова поведение, което по-сетне ще се дефинира като „благосклонен към Оста неутралитет“, бе косвено демонстрирано още в самото навечерие на войната. Този избор българското правителство направи доброволно, като се опита да съчетае и стремежа си да се запази извън войната и да не пропусне възможностите за удължаване на териториалните претенции. И за него решаваща роля изигра не толкова прекият хитлеристки натиск, колкото неспособността на западния блок да даде поне една минимална надежда.

Англия фактически се бе примирила, че не е в състояние да осигури едно реалистично споразумение на Балканите и надеждите си възлагаше вече главно на благоразумието на българските управляващи среди. Германия и Италия експлоатираха двусмислената позиция на Лондон, за да

³¹⁴ Ф. О., 371, 23729, Лондон, 28. VII. 1939, л. 232; DDI, VIII, XII, с. 476—479, 514, 532.

³¹⁵ Зора, г. XX, № 6035, 28 юли 1939.

подмятат пред държавите от Балканската антанта, че Англия иска да плати на България за тяхна сметка, а пред България — че исканията ѝ могат да се задоволят само от Оста. Срещу това Форин Офис можеше да противопостави декларации за незаинтересованост.³¹⁶ Що се отнася до България, се констатираше, че опитът за въвличането ѝ в Балканската антанта е пропаднал, че териториална концесия в Добруджа е невъзможна и че при това положение единствената линия е да се убеди тя в непобедимостта на Англия и да остане неутрална — извън войната, докато е възможно.³¹⁷ В този дух Инграм отговори и на апелите на търговската мисия на лорд Лойд, посетила България през лятото, за ревизия на Балканите в интерес на мирния фронт.³¹⁸

През втората половина на август пак се появиха вести, че в Балканската антанта се обсъждал план в случай на война да се направи ултиматум до България за сътрудничество със съседите под заплахата за военна окупация. Единствената разлика от предишните подобни съобщения бе, че окупацията нямало да последва незабавно — на българското правителство щяло да се остави време за решение.³¹⁹ Отново въпросът бе обсъден в Комитета за имперска отбрана. Военните представители не бяха изменили становището си за ключовото положение на България, за силното антигерманско настроение в страната, за необходимостта от присъединяването ѝ към общия балкански фронт. Но и становището на Форин Офис бе неизменно: единствената възможност според дипломатите бе да се убедят българските ръководни кръгове, че Англия няма да загуби войната.³²⁰ Задачата за включването на България към Балканската антанта бе отпаднала. Дори Момчилов вече бе убеден, че е много късно да се разчита на успех в това отношение.³²¹ Влизането на България в Балканската антанта — заявяваше Кьосеиванов — би означавало да заемеме позиция срещу Оста, а това нямаме намерение да правим. И пак подчертаваше, че срещу разрешаването на добруджанския въпрос българското правителство може само да сключи пакт за ненападение с Румъния.³²² При това положение пред Англия стоеше задачата да се запази, доколкото е възможно, неутралитетът на България. За тая цел трябваше да се прилагат главно пропагандистки средства, които да поддържат убеждението за невъзможността Англия да загуби войната.

Сега в Лондон се опасяваха да не би турските и румънските военни мерки, предназначени да охладат евентуални прогермански стъпки на София, да имат обратен ефект — да подтикнат по-нататъшното българо-германско сближение. Пътуването на крал Карол в Турция се прецени от българското правителство като свидетелство за тясното обвързване на Румъния с англо-турската система.³²³ Още повече, че съвпаднаше с трево-

³¹⁶ Ф. О., 371, 23730, Лондон, 28. VII. 1939, л. 2—3.

³¹⁷ Пак там, Анкара, 11. VIII. 1939, л. 23—24; Лондон, 18. VIII. 1939, л. 55.

³¹⁸ Пак там, Лондон, 8. VIII. 1939, л. 35—46; 9. VIII. 1939, л. 32—33.

³¹⁹ Пак там, Париж, 26. VIII. 1939, л. 73, 75—79.

³²⁰ Пак там, Лондон, 18. VIII. 1939, л. 59—60; 24. VIII. 1939, л. 66—67.

³²¹ Пак там, Лондон, 8. VIII. 1939, л. 29.

³²² DDI, VIII, XII, с. 571.

³²³ Пак там.

гите, причинени от турските военни мерки по границата. Тези мерки Кьосеиванов разглеждаше във връзка със съобщенията за английска окупация на България с турска помощ в случай на война.³²⁴ Хюгесън препоръчва на Сарачоглу да се направи нещо за успокояване на загрижеността на София.³²⁵ Под влияние на тези съвети от двете страни — българската и турската — бяха взети мерки за прекратяване на инцидентите. Напрежението по границата временно стихна.³²⁶

При тези условия дойде подписването на герmano-съветския пакт на 23 август 1939 г. Тази перспектива не се изключваше от българското правителство. Независимо от това пактът постави и България пред нова обстановка и ѝ налагаше съответни изводи за собственото поведение. Главният въпрос, който занимаваше българското правителство, бе за последиците, които той би имал върху съветската политика на Балканите. Пред управляващия английската легация Кьосеиванов изрази загриженост да не би пактът да има секретен анекс.³²⁷ От Форин Офис веднага го успокоиха, че сведения за секретен анекс няма.³²⁸

По време на подписването на пакта Рендел бе на отпуск в Англия. Новият ход на събитията го принуди предсрочно да се върне в София. Във влака пътуваше с турския посланик в Лондон Р. Арас. Без да се доверява на България, Арас разчиташе цар Борис да разбере къде са жизнените му интереси. Според него трябваше да се обещае подкрепа за разрешаване на добруджанския въпрос след войната срещу присъединяването на България към западния блок.³²⁹ По същото време Хюгесън увещаваще Сарачоглу, че пред вид крайно опасното положение трябвало да се даде на България някакво обещание за бъдещето.³³⁰ Но Форин Офис не бе склонен да отстъпва от възприетата позиция против териториални концесии, още повече сега, когато се смяташе, че Румъния става още по-уязвима на германския натиск.

В София Рендел констатира силното въздействие, което герmano-съветският пакт бе упражнил върху общественото мнение. Обяснението откриваше в русофилството на мнозинството от народа. Надеждата му бе, че това настроение няма да е трайно и че по-нататък ще зависи от хода на войната. Първоначалните военни успехи на едната страна — предупреждаваше той — ще причинят много по-силен ефект от дипломатическите споразумения. Самият цар Борис не вярваше в солидността на пакта и очакваше, че Хитлер ще се насочи срещу Украйна.³³¹

На 28 август Рендел се среща с Кьосеиванов. Увери го, че войната е вече неизбежна, че и България няма да се измъкне от германската експанзия, че Англия е твърдо решена да воюва до победен край. Кьосеиванов декларира, че каквото и да се случи, няма да повтори грешките на пред-

³²⁴ DDI, VIII, XII, с. 473—474, 571.

³²⁵ F. O., 371, 23730, Анкара, 29. VII. 1939, л. 13—15.

³²⁶ Пак там, Лондон, 8. VIII. 1939, л. 28—29.

³²⁷ F. O., 371, 23730, София, 26. VIII. 1939, л. 70.

³²⁸ Пак там, Лондон, 28. VIII. 1939, л. 69.

³²⁹ Пак там, София, 27. VIII. 1939, л. 109—111.

³³⁰ Пак там, Анкара, 28. VIII. 1939, л. 15—16.

³³¹ Пак там, София, 23. VIII. 1939, л. 86—87; G. R e n d e l. Op. cit., p. 163—164; 168.

шествениците си. Но все пак постави поведението си в зависимост от Унгария и Югославия. Ако тези две страни удържат на германския натиск — заяви той, — положението на Балканите може да бъде спасено и България да запази неутралитета си.³³²

По такъв начин до самото избухване на войната Англия не се оказва в състояние да потвърди интереса си към България освен с демонстративни жестове. В същност тя прекалено късно се сети за България. Години наред България бе подложена на подозрения, бе обкръжавана и елиминирана, а се оказва, че е нужна, че Балканската антанта съвсем не е достатъчна, за да се разчита на сигурност в Балканите.

Дори в месеците, непосредствено предшествуващи войната в Европа, непримиримостта към България се запазваше непокътната. Румъния се намираше в най-трудно положение, а българското искане към нея се признаваше всеобщо за основателно. Но румънските управляващи среди не бяха склонни и на най-малката жертва в името на голямата цел. Балканските държави се нуждаеха от българското сътрудничество. То бе наложително поради стратегическото положение на България. Чрез него се премахваше перспективата за съюзяването на България с Оста. Ала в същото време балканските държави не желяеха България да се нареди сред победителите от войната, което би дало по-голяма сила на претенциите ѝ. Те не искаха да се лишат от нищо. Затова в края на краищата предпочитаха временната неизгода, но да запазят статуквото след войната. Затова не проявяваха интерес към съюз с България, предпочитаха неутралитета ѝ, а ако той се окажеше невъзможен — по-добре би било тя да е във фашисткия лагер и по такъв начин отново да се нареди сред победените в предстоящата война.

На 1 септември хитлеристките войски нахлуха в Полша. Два дни по-късно Англия и Франция обявиха война на Германия. Втората световна война започна. На 15 септември българското правителство оповести, че „във връзка с международното положение и развитието на събитията България, продължавайки мирната си политика, ще остане неутрална“. Не успяла да привлече България в Балканската антанта, английската политика си бе поставила по-скромна цел: неутралитет на България, който при благоприятен за Англия ход на войната да ориентира българското правителство към западния блок. Декларацията за неутралитет не означаваше, че тази цел е постигната.

В края на 1938 г. и началото на 1939 г. българските управляващи среди не изключваха възможността за споразумение с Балканската антанта. След окупацията на Чехословакия и Албания и при демонстрираната пасивност от западните държави тази възможност отпадна. В последните предвоенни месеци чувствително се засили хитлеристкото влияние върху българската политика. Но нагаждайки се към Оста, тя отбягваше да предприеме стъпки, които биха дали повод за обвинения от противния лагер. Липсваше увереност, че Германия е в състояние да надделее във въоръжения конфликт. Цар Борис предупреждаваше приближените си: „Англия отначало губи, но в края побеждава.“³³³ Оттук политиката на неанга-

³³² Ф. О., 371, 23730, София, 29. VIII. 1939, л. 103—104.

³³³ ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 1, 19. VIII. 1939, л. 16.

жираност трябваше да се поддържа, докато е възможно. Но в същото време се очертаваха и линиите на поведение за случай, когато промяната в курса стане неизбежна: свободно пропускане на чужди войски в страната, неучастие във военните действия, конкретизиране на ревизионистичната програма (включително с искането за Македония, ако България и Югославия се окажат в различни блокове). При тази постановка въпреки дотогавашните си неуспехи Англия можеше да се надява на по-добър резултат от политиката спрямо България, стига ходът на войната да подсказва възможностите ѝ за победа и стига да съумееше да предложи приемлива перспектива за удовлетворяване на интересуващите България въпроси.

Така в условията на бушуваща европейска война Англия трябваше да продължи усилията си за стабилизиране на Балканите, а успехът ѝ до голяма степен щеше да зависи от способността ѝ да предотврати пълната хитлеристка хегемония над България.

BRITISH POLICY TOWARDS BULGARIA FROM THE ANSCHLUB TO THE BEGINNING OF THE SECOND WORLD WAR

Ilcho Dimitrov

(Summary)

The paper is concerned with Britain's efforts to keep Bulgaria free from the increasing German penetration on the eve of the Second World War and to win it over to some solidarity with the other Balkan countries, or at least to keep it to neutrality. Studying extensive documentary material from British and Bulgarian archives, the author comes to the conclusion that till the breaking out of the war the British government was not in a position to prove its interest towards Bulgaria in any other way than in spectacular political gestures. In fact Britain was late in recognizing the importance of Bulgaria. For years Bulgaria had been an object of suspicion surrounded by hostility and eliminated, while finally it became clear that Bulgaria was indispensable for the security on the Balkans and that the Balkan Entente was not sufficient for withstanding German aggression.

By the end of 1938 the Bulgarian government still considered the possibility of coming to terms with the Balkan Entente. After the occupation of Czechoslovakia and Albania and in view of the passiveness shown by London and Paris this opportunity dropped off. Continuously gearing itself into the axis, Bulgarian policy evaded open alliances. The line began to emerge which was to be applied in the moment when it would be inevitable to make a choicefree entrance of foreign troops into Bulgaria, restraint from military actions, concretization of a revisionalist programme.

Under these conditions Britain, irrespective of its previous failure could have hoped for better results in Bulgaria only if the course of the war was suggestive of its chances to victory and only if it could have offered some opportunities for solving Bulgaria's problems and claims.